

**ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ ОМУЗГОРИИ ТОҶИКИСТОН
БА НОМИ САДРИДДИН АЙНӢ**

Ба ҳуқуқи дастнавис

ТДУ: 891. 550

ҲАЙДАРОВА БИСАНОАТ УМАРОВНА

**АНЪАНАҶОИ АДАБИӢТИ КЛАССИКИИ ФОРСИИ ТОҶИКӢ ДАР
ОСОРИ МИРЗО ШӢХИИ ХУҶАНДӢ**

АВТОРЕФЕРАТИ

**диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии
номзади илмҳои филологӣ**

Ихтисос: 10.01.01 – Адабиёти тоҷик

Душанбе – 2021

Диссертатсия дар кафедраи адабиёти классикии тоҷикии МДТ “Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров” ба анҷом расидааст.

Роҳбари илмӣ: **Мирзо Муллоаҳмад-** доктори илмҳои филологӣ, узви вобастаи АМИТ, сарҳодими илмии Институти омӯзиши масъалаҳои Осие ва Аврупои АМИТ

Муқарризи расмӣ: **Низомӣ Муҳриддин Зайниддин-** доктори илмҳои филологӣ, ректори Донишкадаи давлатии фарҳанг ва санъати Тоҷикистон ба номи Мирзо Турсунзода
Одинаев Нурмаҳмад Сафарович- номзади илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи забони тоҷикии Донишгоҳи технологии Тоҷикистон

Муассисаи пешбар: Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Ҳимояи диссертатсия "07" октябри соли 2021, соати 15-00 дар ҷаласаи Шӯрои диссертатсионии 6 Д ҚОА-028-и назди Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ (734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 121) баргузор мегардад.

Бо матни диссертатсия дар китобхона ва сайти Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ www.tgpu.tj шинос шудан мумкин аст.

Автореферат " _ " _____ соли 2021 фиристода шудааст.

Котиби илмии Шӯрои диссертатсионӣ, номзади илмҳои филологӣ, дотсент

Мирзоалиева А.Ш.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мубрамият ва зарурати таҳқиқи мавзӯ. Асри XVIII- и адабиёти тоҷик ҳам аз назари воқеаҳои сиёсӣ, ҳам аз назари таърих ва таҳаввулоти адабӣ як давраи хос маҳсуб мешавад, ки бо вучуди мавриди омӯзиши олимону муаррихон, адабиётшиносону забоншиносон қарор гирифтани он ҳанӯз саҳифаҳои норавшан ва ноомӯхтаи худро дорост.

Бино ба маълумоти «Тазкират-уш-шуаро»-и Абдуллоҳхочаи Абдӣ, «Маҷмӯат-уш-шуаро»-и Фазли Намангонӣ, «Тухфат-ул-аҳбоб фӣ тазкират-ил-асҳоб»-и Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ ва «Маҷлисафрӯз»-и Абдурраҳмонхочаи Носеҳ дар асри XVIII дар Хучанд шоироне, аз қабили Шайдои Хучандӣ, Шукӯҳи Хучандӣ, Нозили Хучандӣ, Фозили Хучандӣ, Шӯҳии Хучандӣ, Дониши Хучандӣ, Кошифи Хучандӣ, Зинати Хучандӣ, Нузхати Хучандӣ, Шаҳдии Хучандӣ, Роичи Хучандӣ, Лисонии Хучандӣ, Маъюси Хучандӣ, Ҳотифи Хучандӣ, Равнақи Хучандӣ, Волии Хучандӣ ва дигарон зиндагӣ ва эҷод кардаанд. Гурӯҳе аз ин суҳанварон бо доираи адабии Хӯқанд робитаи наздик доштанд ва аксарашон баъди хатми мадрасаи Хӯқанд дар ин шаҳр зиндагии хешро идома дода, ба муҳити адабӣ ва фарҳангии Хӯқанд шомил шуда, ба қори эҷодӣ пардохтаанд. Аз ин рӯ, баъзе аз шоирони маъруф, монанди Нозили Хучандӣ, Фозили Хучандӣ ва Кошифи Хучандиро марбут ба шоирони доираи адабии Хӯқанд медонанд.

Асри XVIII-ро дар таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ метавон ҳамчун як қарни бисёр муҳим ва маҳсус арзёбӣ қард, ки дар осори адибони ин давр густариши мавзӯву мундариҷа ва сабқ дорои хусусиятҳои хоси худ мебошад. Маҳсусан, воқеаҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ ба адабиёт таъсири худро гузошта, мероси адабии ин давр як андоза ҷанбаи иҷтимоӣ пайдо менамояд. Ҷангу низоъҳои дохилию хориҷӣ, ки аз асри XVI оғоз ёфта буд ва дар Мовароуннаҳр, Хуросон ва Эрон ниҳоят ду давлати бузурги феодалӣ – Шайбонӣён ва Сафавӣёнро ба вучуд овард ба адабиёт таъсири худро расонид, ки он дар навиштаҳои адибони асри XVIII низ равшан эҳсос мегардад.

Мавриди зикр аст, ки адабиёти Мовароуннаҳр ҳамчун адабиёти мустақил дар иртибот бо адабиёти Хуросону Ҳиндустон ривҷ пайдо қард ва дар маҷмӯъ, дар густариш, тақомул ва пешрафти адабиёти умумитоҷикии форсӣ нақши муассир гузошт. Дар ин ҷода баробари теъдоди зиёди суҳанварони гуногунпоя нақши суҳанвари мумтози ин аср Мирзо Шӯҳии Хучандӣ низ қалон аст.

Мусаллам аст, ки асрҳои XVII – XVIII як давраи хос ва муҳим дар таърихи адабиёти тоҷик маҳсуб мешавад, зеро дар адабиёти Мовароуннаҳр шеър аз лиҳози сабқу услуб, мазмуну мундариҷа ба тағйироти кулӣ рӯ ба рӯ шуд ва суҳанварони ин аср тавонистанд, як ҷодаи муайяни эҷодиро, ки аз адабиёти Ҳинду Хуросон тафовут дошт, пайдо намоянд.

Ҳарчанд доир ба адабиёти ин асрҳо таҳқиқоти зиёде анҷом ёфтаанд, вале дар онҳо на ҳамаи даврҳои инкишофи адабиёти ин асрҳо бо бурду бохт ва падидаҳои адабиву эҷодинаш инъикос шудаанд. Аз ҷумла, адабиёти асри XVIII-ро метавон давраи то охир омӯхтанашудаи доираи адабиёти Мовароуннаҳр номид. Зиндагӣ ва осори бисёре аз суҳанварони ин давр мавриди таҳқиқи баррасӣ ва омӯзиши мукаммали илмӣ қарор нагирифтаанд, ки дар натиҷа ҳолигоҳи адабӣ дар таърихи адабиёт ба вучуд омадааст. Ба ибораи дигар, адабиёти асри XVIII идомаи мантиқии анъанаҳои суҳанварӣ ва суҳанпардозии садаҳои пешин ба ҳисоб рафта, аз нуқтаи назари анвоъ ва жанри адабӣ анъана ва суннатҳои деринаро такмил бахшидааст.

Таҳқиқи марҳалаҳои таърихии ин давраи адабиёт, муайян намудани осори адабии суҳанварон, барқарор намудани тарҷумаи ҳоли онҳо, муайян намудани хусусиятҳои осори адабӣ, падидаҳои ҳунарий, таъйини ҷойгоҳи ашъори иҷтимоӣ, сабку услуби суҳанварон ва монанди инҳо имкон медиҳад, манзараи умумии адабиёти ин даврро то андозае пеши назар ҷилва диҳем. Шӯҳрии Ҳучандӣ низ аз қабилӣ адибони соҳибқалам ва боистеъдодест, ки зиндагиву фаъолиятш ба ҳамин давраи на чандон мукаммал омӯхташуда рост меояд. Омӯзиши осори Мирзо Шӯҳрии Ҳучандӣ аз назари мавзӯву мундариҷа, сабку услуб ва падидаҳои ҳунарий имкон фароҳам меоварад, ки на танҳо боз як нафар суҳанвар муаррифӣ гардад, балки барои мушаххас намудани равандҳои адабӣ, тамоюлҳо, падидаҳо ва дастовардҳои адибони Мовароуннаҳр такони ҷиддие ҳоҳад буд. Тавассути омӯзиш, таҳлилу баррасии осори Шӯҳӣ метавон ба хулосаҳои ҷадиди илмӣ оид ба адабиёти асри мазкур расид.

Дарачаи омӯзиши мавзӯ. Дар сарғаҳи таҳқиқи адабиёти ин давр ва муаррифии суҳанварони аср муҳаққиконе, монанди устод Садриддин Айний, Евгений Эдуардович Бертелс, Иосиф Самуилович Брагинский, Абдулғанӣ Мирзоев, Носирҷон Маъсумӣ, Холиқ Мирзозода, Расул Ҳодизода, Садри Саъдиев, Усмон Каримов, Субҳон Амиркулов, Эргашалӣ Шодиев, Саидумар Султон, Абдулманнон Насриддинов қарор доранд. Нуқтаи назари муҳаққиқи номвар Евгений Эдуардович Бертелс дар яке аз мақолаҳои тахти унвони «Адабиёти форсӣ дар Осиёи Миёна» ба асри мавриди омӯзиши мо қарор гирифта тааллуқ дорад: «...дар таърихи адабиёти форсу тоҷик даврҳои томи то кунун омӯхтанашуда бисёранд ва хусусан, дастнависҳои зиёди дар китобхонаҳои Осиёи Миёна маҳфуз моро бо дахҳо ва садҳо шоиру нависандагон шинос ҳоҳанд кард, ки номи онҳо алҳол дар илми шарқшиносӣ пайдо нест» [56, 227]. Муҳаққиконе монанди Расул Ҳодизода, Усмон Каримов, Садри Саъдиев дар таҳқиқи адабиёти асри XVIII тахти истилоҳи “адабиёти пешқадам” ба осори суҳанвароне монанди Мирзо Содикӣ Муншӣ, Носеҳи Хатлонӣ, Ҷунайдуллоҳи Ҳозик, Мирзо Атои Бухорӣ, Шавқии Каттақӯрғонӣ, Маҳзуни Самарқандӣ, Фориғи Ҳисорӣ баҳогузори кардаанд, ки Шӯҳӣ низ дар ин радиф мебошад.

Рӯзгору осори Мирзо Шӯҳии Хучандӣ нахустин маротиба дар Феҳристи нусхаҳои хаттии шарқии Академияи илмҳои ҶШС Тоҷикистон (ҷилди чаҳорум) мухтасаран бо муаррифии ду нусхаи хаттии девони шоир барои аҳли илм маълум гардид [89, 81-82], ки баъдан, дар бораи ин шоири соҳибдевони асри XVIII рисола ва мақолаҳои муфассалу мабсут аз тарафи муҳаққиқони адабиёти тоҷик ба миён омад, ки муҳимтарини онҳоро метавон ба се даста тақсим намуд: а) мақолаҳои, ки дар китобҳои таърихи адабиёт [87, 68-79], донишномаҳо [129, 388-389; 130, 179], тазкираи шоирон [7, 23-34; 169; 125, 249-250] ё дар зимни пажӯҳишҳои ин давра аз шоир ёд кардаанд [44; 45; 86, 86-90], б) мақолаҳои илмӣ ва илмӣ –оммавӣ, ки дар матбуоти даврӣ бо намунаҳои ашъори шоир ба чоп расидаанд [126; 167], в) силсилаи мақолаву тақризҳои муҳаққиқи Мирзо Шӯҳии Хучандӣ Камол Ёқубов [74; 75; 72, 120-128; 73; 71, 62-64; 70] ва рисолаи номзодии ин муаллиф [174] мебошанд. Дар бораи чигунагии ин пажӯҳишҳо ва каммиву кайфӣ онҳо мо дар боби алоҳидаи диссертатсия (Нигоҳе ба таърихи таҳқиқу омӯзиши рӯзгор ва осори Мирзо Шӯҳии Хучандӣ, сах. 30-60) муфассал сухан рондаем, ки ниёз ба тақрори онҳо дар ин ҷо намебошад.

Дар муаррифии зиндагӣ ва осори Шӯҳии Хучандӣ муҳаққиқоне, чун Эргашалӣ Шодиев “Тазкираи шоирони Хучанд” [169], Абдулманнони Насриддин [125, 126], Нейматзода Турсун [129; 130], Усмон Каримов [86; 87] ва Камол Ёқубов [70; 71; 72; 73; 74; 75; 174] саҳми арзандае гузоштаанд. Ахиран, интишори мунтахаби ғазалиёти Шӯҳии Хучандӣ аз ҷониби адабиётшинос Баҳром Раҳматов [36] бо сарсухани пурмухтаво саҳифаи тозаеро дар шинохти Мирзо Шӯҳии Хучандӣ ва осори ӯ боз кард. Бо вучуди ин, бисёр масъалаҳои марбут ба рӯзгору осор, мухтаво, мухтассоти сабқӣ, арзишҳои бадеии ғазалиёти шоир, масъалаҳои матншиносии ғазалиёт ва таъсирпазирии ӯ аз шоирони пешин ва дигар масъалаҳои марбут ба осори Мирзо Шӯҳии Хучандӣ ҳанӯз таҳқиқ нашудаанд, ки мавриди гуфтугӯи рисолаи ҳозир мебошад.

Мақсад ва вазифҳои таҳқиқот. Мақсади асосии таълифи рисолаи мо таҳқиқу баррасии осори Мирзо Шӯҳии Хучандӣ ва таъйини ҷойгоҳи ӯ дар адабиёти асри XVIII ва баъзе масъалаҳои поэтикаи ашъори шоир мебошад. Бо ба назар гирифтани масъалаҳои ёдшуда, таҳқиқу баррасии ашъори бачомондаи шоир аз муҳимтарин аҳдофи рисола аст. Дар ин замина, омӯзиш ва пажӯҳиши масъалаҳои зеро зарур мебуд:

- омӯзиши вазъи сиёсӣ, иҷтимоӣ, баррасии муҳити адабии асри XVIII ва инъикоси ҳодисаҳои ин давр дар адабиёт;
- барқарор ва баррасии ҳаёт ва фаъолияти Мирзо Шӯҳии Хучандӣ, муайян намудани вазъи зиндагӣ ва аҳволи шоир, мақому мартаба ва дараҷаи шоирӣ ӯ, муайян намудани афкори иҷтимоии шоир ва муносибати вай бо замон, дар ин замина таҳқиқи муҳити адабӣ, фарҳангӣ ва иҷтимоӣ;
- баррасии масоили матншиносии девони Мирзо Шӯҳии Хучандӣ;

- таҳқиқи осори шоир аз назари мавзӯву мундариҷа ва дар заминаи он муайян намудани назари суҳанвар нисбат ба зиндагӣ, инсон, ирфон ва адабиёт;

- омӯзиши осори шоир аз назари сабку услуби бадеӣ, забон, шеваи баён, таъсири осори адیبони классикӣ ва монанди инҳо. Рушди анвои шеър дар доираи адабии давр;

- муайян намудани ҳунари шоирии Мирзо Шӯҳии Хучандӣ дар заминаи омӯзиши ашъори шоир. Санъатҳои бадеӣ ва авзони шеъри шоир.

Сарчашмаи таҳқиқот. Ба ҳайси сарчашмаи дасти аввал дар таълифи рисола нусхаҳои хаттии девони Шӯҳии Хучандӣ, аз ҷумла, нусхаҳои хаттии шумораи 863/II [35] ва 2313 [34] Маркази мероси хаттии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, “Мунтахаби ғазалиёт”-и Шӯҳии Хучандӣ дар таҳияи Баҳром Раҳматов [36] мавриди истифода қарор гирифтааст.

Ҳамчунин манобеи адабие, аз қабили “Тухфат-ул-аҳбоб фӣ тазкират-ил-асҳоб”-и Возеҳи Бухорой, “Тазкират-уш-шуаро”-и Неъматуллоҳи Мухтарам, “Тазкират-уш-шуаро”-и Ҳочӣ Абдулазими Шаръӣ, “Тазкират-уш-шуаро”-и Садри Зиё, “Тазкират-уш-шуаро”-и Сиддиқхони Ҳашмат ва маъхазҳои дигари адабии давраи мазкур ба қор рафтааст.

Объекти таҳқиқот. Адабиёти форсии тоҷикӣ дар асри XVIII ва ба хусус ҳавзаи адабии Мовароуннаҳр.

Предмети таҳқиқот. Ашъори Мирзо Шӯҳии Хучандӣ, таркиби девони шоир, ғазалиёт, қасоид, қитъа, маснавӣ, рубоӣ ва таърихҳои ӯ, ки дар тақомули адабиёти ин давр мавқеи назаррас доранд.

Навгонҳои илмӣ таҳқиқот. Дар рисола бори нахуст мероси адабии шоири асри XVIII Мирзо Шӯҳии Хучандӣ дар ривоҷи адабиёти форсии тоҷикӣ дар ин давра нишон дода шудааст. Сабку услуб ва ҳунари шоирии Мирзо Шӯҳии Хучандӣ бар мабной ғазалиёти шоир таҳқиқу баррасӣ гардида, ҳамчунин вазну қофия, радиф ва санъатҳои бадеии ашъори ӯ муайян ва мушаххас қарда шудааст, ки дар адабиётшиносии тоҷик бори аввал сурат мегирад. Бисёр ҳолатҳо ва нодурустиҳои ашъори шоир, ки дар таҳқиқоти пешин ба назар мерасид, бартараф қарда шуданд.

Теъдоди абёт, миқдори ғазалиёт ва дигар ашъори маҳфуз дар нусхаҳои девони шоир муайян қарда шуд, ки дар таҳқиқоти пешин вучуд надошт.

Аҳамияти назариявии таҳқиқот аз он иборат аст, ки натиҷаҳои он ба хусусиятҳои бадеӣ ва сабки ашъори шоир ва масъалаҳои марбут ба рӯзгору осори боқимондаи он равшанӣ андохта, арзиши эҷодии ӯ ва мавқеи онро дар таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ, ба хусус дар асри XVIII муайян ва мушаххас менамояд. Бори аввал дар адабиётшиносии тоҷик рӯзгор ва осори Мирзо Шӯҳии Хучандӣ аз назари сабку услуб ва ҳунари шоир бо назардошти манбаҳои нави илмиву таърихӣ ба риштаи таҳқиқ қашида мешавад. Дар таҳқиқоти қаблӣ оид ба зиндагиномаи шоир, ҳунари шоирӣ ва мақоми Мирзо

Шӯҳии Хучандӣ ба тарики густурда мавриди омӯзиш қарор надошт ва ин рисола барои пур кардани холигоҳи омӯзиши аҳволу осори шуарои омӯхтанашудаи ин давр хизмат хоҳад кард. Рисола метавонад ҳамчун маводи муътамад ва мустанад барои таҳияи осори илмӣ-таҳқиқотии марбут ба садаи XVIII ба қор равад. Гузашта аз ин, дар таълифи китобҳои таълимӣ, лексияҳои устодони донишгоҳ, омӯзишгоҳҳо ва мактабҳои миёнаву махсус судманд аст.

Аҳамияти амалии таҳқиқот дар он зоҳир мегардад, ки натиҷаҳои илмии бадастомада метавонад, дар таълифи китобҳои дарсии мактабҳои олии риштаи адабиёт ва мактабҳои миёна, дастурҳои таълимӣ оид ба таърихи таҳаввули навҳои адабӣ, адабиёти форсии тоҷикӣ дар асри XVIII истифода гардад. Инчунин аз маводи диссертатсияи хангоми омодаасозии курси лексияҳо аз адабиёти давраи мазкур ва гузаронидани семинару курсҳои махсус дар мавзӯҳои “Адабиёти тоҷик дар асри XVIII”, “Назарияи анвои адабӣ” дар факултетҳои забон ва адабиёти тоҷикии коллеҷҳо ва мактабҳои олии кишвар метавон истифода намуд.

Асосҳои назариявӣ ва методологии таҳқиқот. Дар рисола равиши муқоисавӣ-таҳлиلى ба қор гирифта шуда, дар баробари қорбандии усули мазкур равиши тавсифӣ ва омӯри низ мавриди истифода қарор гирифтааст. Ҳамзамон, аз усули таҳқиқи олимони ватаниву хориҷӣ, монанди Садриддин Айни, Эдуард Браун, Евгений Бертелс, Аҳмад Гулчини Маъонӣ, Парвиз Нотили Хонларӣ, Саидризои Нақавӣ, Абдулхусайни Зарринқӯб, Абдулғанӣ Мирзоев, Иосиф Брагинский, Расул Ҳодизода, Баҳром Сирус, Носирҷон Маъсумӣ, Садрӣ Саъдиев, Саҳобиддин Сиддиқ, Султонмурод Воҳидов, Субҳон Амирқулов, Абдулманнон Насриддинов, Мирзо Муллоаҳмад, Усмон Каримов, Эргашалӣ Шодиев, Саъдулло Асадуллоев истифода бурда шудааст.

Ба ҳимояи нуктаҳои зерин пешниҳод мешавад:

- қарабни таҳаввул ва тақомули адабиёти тоҷик дар асри XVIII аз нигоҳи мавзӯ ва мундариҷа, шаклу услуб, анвои шеърӣ, воситаҳои тасвири бадеӣ бо баҳрабардорӣ аз суннат ва анъанаҳои қадими мавҷуд дар адабиёти умумифорсӣ қарор доштааст;

- асри XVIII аз нигоҳи воқеа ва ҳодисаҳои сиёсӣ, диғаргуниҳои адабӣ ва таҳаввулоти таърихӣ қобили омӯзишу баррасӣ аз дидгоҳи нав мебошад;

- бозтоби масъалаҳои иҷтимоӣ ва воқеаҳои таърихӣ дар асарҳои бадеӣ, хоса дар ғазалиёти шоирон боиси рушди ашъори иҷтимоӣ гардид;

- рӯзгору осори Мирзо Шӯҳии Хучандӣ дар асарҳои адабиётшиносӣ ва матбуот бо ихтилофи назарҳои гуногун дарҷ ёфтааст;

- нақду баррасии маводи таҳқиқии омӯзишу пажӯҳиши рӯзгору осори шоир дар осори адабиётшиносӣ ва матбуоти давр аз масоили муҳим арзёбӣ мешавад;

- таркиби анвои адабии девонҳои мавҷуди шоир гуногун ва дорони аҳамияти адабии хос мебошад;

- тавсифи нусхаҳои қалами девони Шӯҳӣ ва муайяну мушаххас намудани навъҳо ва теъдоди абёти онҳо дар шинохти комили эҷодиёти шоир мусоидат хоҳад кард;

- мавзӯҳои меҳвари ғазалиёти шоир ишк, ирфон, масъалаҳои иҷтимоӣ буда, ин гуна ашъор бахши асосии мероси адабии ӯ мебошанд;

- ашъори ирфонии шоир дар баробари масоили назарӣ бо таълими одобу ахлоқи ҳамида, талқини сабру қаноат ва таҳаммулпазирӣ, парҳезгорӣ ва арҷ гузоштани илму маърифат ҳамроҳ будааст;

- анъанаҳои адабии форсии тоҷикӣ дар осори бадеии Мирзо Шӯҳӣи Хучандӣ бештар дар навъҳои ғазал, қасида, маснавӣ, китъаҳои таърихӣ идома дошта, таъсиру нуфузи осори шоирони номваре, чун Ҳофизӣ Шерозӣ, Сайидӣ Насафӣ, Соибӣ Табрэзӣ, Бедил ва Шайдоӣ Хучандӣ бар осори Шӯҳӣ мубарҳан аст;

- таъсири шоирони сабки ҳиндӣ дар ғазалиёти шоир аз тақозои сабки ҳокими асри ӯ мебошад, ки дар адабиёти Мовароуннаҳр дар ин аҳд беш аз дигар сабкҳо будааст;

- ҳусни баён, латофати забон ва воситаҳои тасвири бадеӣ дар ғазалҳои шоир дар робита бо мавзӯву муҳтавоӣ ғазалиёт сурат гирифтааст;

- дар истифодаи санъатҳои бадеӣ ва авзони шеърӣ ҳам шоир дар партави анъанаҳои адабиёти гузашта қарор дошта, аз маъмултарин авзон, қофия ва орояхои адабӣ истифода кардааст.

Саҳми фардии муҳаккиқ. Муаллифи диссертатсия умдатарин масъалаҳои омӯхтанашудаи рӯзгор ва осори Мирзо Шӯҳӣи Хучандиро дар асоси сарчашмаҳои дасти аввал, аз ҷумла ду нусхаи хаттии девони шоир мавриди пажӯҳиш қарор дода, саҳву хатоҳои дар ин самт эҷодшударо ба ислоҳ оварда, чойгоҳи шоирро дар адабиёти асри XVIII тоҷик таъйин кардааст. Натиҷаҳои асосии пажӯҳиш дар диссертатсия ва гузориши мақолаҳои нашрнамудаи муаллиф дарҷ ёфтааст, ки андешаҳои фавқро тақвият мебахшанд.

Апробатсияи кор. Диссертатсия дар ҷаласаи кафедраи адабиёти классикии МДТ “Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров” аз 18.09.2020 суратҷаласаи № 1 ва сексияи адабиётшиносии назди Шӯрои диссертатсионии 6 КОА-028-и назди Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айний аз 11. 02. 2021, суратҷаласаи № 36 баррасӣ шуда, ба ҳимоя пешниҳод шудааст.

Нуктаҳои асосӣ ва натиҷаҳои таҳқиқот дар 7 мақола, аз ҷумла 5 мақола дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии Федератсияи Россия ва Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон интишор ёфтаанд.

Сохтори диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, чор бобу зерфаслҳо, хулоса ва рӯйхати адабиёт иборат буда, ҳаҷми умумии он 169 саҳифаро ташкил мекунад.

Муҳтавои асосии таҳқиқот

Дар муқаддима масъалаҳои аҳамияти таҳқиқ ва моҳияти мавзӯ асоснок ва ҳадафу вазифаҳои таҳқиқот муайян карда шудааст. Ҳамчунин методҳои таҳқиқ тавсиф шуда, арзиши назарӣ ва амалии таҳқиқот баён ва дараҷаи таҳқиқи мавзӯ муайян ва навгониҳои рисола ибраз гардидааст.

Боби аввали диссертатсия «**Мероси адабии Мирзо Шӯҳии Хучандӣ ва таҳаввулоти таърихии муҳити адабии Мовароуннаҳр дар асри XVIII**» унвон дошта, аз чор фасл иборат мебошад.

Дар **фасли аввали боби аввал**, ки «**Таҳаввулоти таърихии муҳити адабии Мовароуннаҳр дар асри XVIII**» ном дорад, бо вучуди он ки доир ба ин давра аҳли таҳқиқ ба хусус муаррихон андешаҳои ҷолиби илмӣ ва дақиқ пешниҳод кардаанд, ба таври мухтасару мушаххас дар бораи замони зиндагии Мирзо Шӯҳии Хучандӣ сухан рондан, лозим дониста шуд. Асри XVIII-и адабиёти тоҷик чи аз назари воқеаҳои сиёсату таърихӣ ва чи аз лиҳози падидаҳои адабӣ як давраи хос маҳсуб мешавад. Ин давраи таърихӣ тоҷикон, ки ҳодисаҳои зиёди муассирро дар мавриди тағйирёбии вазъ ва меъёрҳои сиёсату таърихӣ ва адабӣ фарҳангӣ таҷассум мекунад аз ҷониби муҳаққиқони ватанӣ хориҷӣ мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Сарчашмаи илмӣ омӯзиши ин аср, нахуст осори таърихӣ адабӣ, чун тазкираву осори илмӣ ва мероси адабии суҳанварон, сониян, таҳқиқоти минбаъдаи муҳаққиқони маъруфи олам маҳсуб меёбад.

Адабиёти асри XVIII - и тоҷик бо вучуди нобасомониҳои замон, руқуд ва таназзули иҷтимоӣ, новобаста ба вазъи ноҳинҷори сиёсату иқтисодӣ инкишоф меёфт, анъанаи деринаи адабро такмил мебахшид ва ба ҷомеа таъсири худро мегузошт.

Мавриди зикр аст, ки адабиёти ин давра ҳам дар дарбори умарову салотини Аштархониву Манғития ва ҳам берун аз дарбор ривож пайдо кард. Махсусан, адабиёти берун аз дарбор шомилӣ хусусиятҳои хос буд.

Дар сарчашмаҳо омадааст, ки дар ҳамин давра, яъне асрҳои XVIII-XIX дар Мовароуннаҳр бештар аз 600 нафар шоиру суҳанвар фаъолияти адабӣ дошта, аксарашон соҳибдевону соҳибунвон буданд.

Шӯҳии Хучандӣ низ аз қиблаи адибони соҳибқалам ва боистеъдодест, ки зиндагиву фаъолият ба ҳамин давраи на чандон мукамал омӯхташуда рост меояд. Аз ин рӯ, дар баробари ба эътибор гирифтани маълумоти сарчашмаву маъхазҳо, китобҳои илмӣ таърихӣ таъя кардан ба осори адабии шоир мувофиқи матлаб аст.

Дар ин фасли диссертатсия роҷеъ ба навъҳои адабии адабиёти ин давра низ ба тафсил суҳан рафтааст. Вазъи адабии ин даврро метавон ба тариқи зайл хулоса кард:

1. Адабиёти асри XVIII идомаи мантиқӣ ва хунарии аҳдҳои пешин буда, суҳанварони ин давр анъанаҳо ва суннатҳои ниёгонро ҳам аз назари аносири шаклӣ ва ҳам аз нигоҳи мазмуну мундариҷа идома бахшидаанд. Шеър ва адабиёт дар ин аср бо вучуди нобасомониҳои давр, рукуди иктисод, вазъи ноҳинчори иҷтимоӣ рушд кард ва дар инъикоси ҳаёти ҷомеа нақши худро гузошт.

2. Дар ин давра шеър ҷанбаи бештари иҷтимоиро ба худ касб намуд. Дар осори суҳанварон мавзӯҳои шикоят аз замона, танқиди ҳокимону ҷоҳилон, мутаассибони дину мазҳаб бештар мақом пайдо кард. Шоирон падидаҳои номатлуби рӯзгори ҳешро ба қалам дода, ба василаи шеър фикрашонро нисбат ба золимон ифода мекарданд. Метавон таъкид намуд, ки яке аз хусусиятҳои фарқкунандаи шеъри ин аҳд ҷанбаи бештари иҷтимоӣ пайдо кардани он мебошад. Ба ибороти дигар, дар назми ин аҳд набзи замон эҳсос мешавад ва адабиёт инъикосгари воқеаву ҳодисоти рӯзгор мебошад.

3. Аз нигоҳи аносири шаклӣ шеър падидаҳои хунари ё эҷодиро дар ин аҳд наметавон интизор шуд. Навъҳои анъанавӣ чун ғазал, маснавӣ, рубоӣ бештар рӯйи қор омаданд ва ғазал, бештар мавриди таваҷҷуҳи шоирон қарор дошт. Танҳо дар эҷоди маснавӣ суҳанварони ин аҳд ба мавзӯҳои тоза рӯй оварданд, ки онҳо низ ҷанбаи иҷтимоӣ доштанд.

Фасли дуюми боби аввали рисола “**Нигоҳе ба таърихи таҳқиқи омӯзиши рӯзгор ва осори Мирзо Шӯҳии Хучандӣ**” унвон дошта, дар он дар мавриди омӯзишу таҳқиқи рӯзгору осори шоир дар адабиётшиносии тоҷик суҳан рафта, баҳсу андешаҳои мавҷуд дар ин бораро бар асоси санадҳо ва далелҳои илмӣ мунсифона ҷамъбаст карда шудааст.

Хулосаи навиштаҳои Усмон Каримов аз зиндагиномаи шоир ҳаминро мерасонад, ки Шӯҳии Хучандӣ агар солҳои 60-и асри XVIII шоири барқамол бошад, яқинан, дар солҳои 30-уми ҳамин аср ба дунё омада, чун аз хонаводаи соҳибилму соҳибқитоб будааст, даврони наврасиву ҷавонии ҳешро ба мутолиа ва омӯзиш гузаронида, тамоми улуми замонаашро аз худ кардааст ва инро мо аз мутолиа ва тааммуқи ашъори пухта ва мунсачим ба тамоми риояти қоидаҳои бадеӣ ва адабии тақомулёфта то замонаш равшан мушоҳида карда метавонем. Аз ашъори ӯ бармеояд, ки шоирони бузурги адабиёти гузаштаи қаламрави забони форсӣ ба ӯ таъсир дошта дар эҷоди ашъор ба онҳо пайравӣ ва татаббуъ намудааст ва мавриди омӯзишу мутолиаи ӯ будаанд.

Фасли сеюми боби якуми рисола “**Таркиби жанрии девони Мирзо Шӯҳии Хучандӣ**”-ро фаро мегирад.

Мисли ҳамаи девонҳои шоирони ин давра девони Мирзо Шӯҳии Хучандӣ ҳам аз қисмати ғазалиёт оғоз мегадарад, ки аз муҳимтарин навъи

адабии ин давраи таърихи адабиёт ба ҳисоб меравад. Ғазалиёти шоир дар ду нусхаи мавриди баррасии мо [34; 35] ба тартиби алифбоии кофияҳо дар тамоми ҳарфҳои арабии забони тоҷикӣ мавҷуд мебошанд. Дар ҳар ду нусха ғазалиёт бо ғазали зер, ки матлаъаш:

**То ба номат ёфт девони саноеъ ибтидо,
Матлаъи абёташ аз мисраъи ҳамдат шуд бино**
[34,2а; 35,47а].

мебошад, оғоз мешавад. Дар нусхаи 863/II пеш аз ин ғазал, дар варақи 466 ғазале бе матлаъ дар ҳашт байт, дар наът омадааст, ки байти аввали он ин тавр аст:

Дар рӯзи ҳашр парда аз рухсора афканӣ,
Эзид кунад ба қудрати поки худ офарин [35, 46б].

Аз он ки ғазали аввал дар ин нусха баъд аз “бисмиллоҳ” дар варақи 476 омадааст ва бо ҳарфи “алиф” ба охир мерасад, онро метавон ибтидои девон ҳисобид ва ин матлабро мазмуни байт ҳам мерасонад, ки ҷойи тартид боқӣ намеонад. Минбаъд ғазалҳо агарчи тартибашон дар нусхаҳо мувофиқат намекунад, боз ҳам пасу пеш омадаанд, инчунин ғазалҳои ҳам ҳастанд, ки дар яке аз нусхаҳо наёмадаанд. Аз ин маълум мешавад, ки нусхаҳои девони шоир беш аз он чӣ имрӯз дар даст ҳаст, рӯйбардор шудаанд. Инро фарқу бадали калимаҳо ва тартиби ноҳамгунии байтҳо дар баъзе мавридҳо дар ҳар ду нусха ҳам нишон медиҳанд. Пас аз омӯзиши таркиби ҳар ду нусха ба хулосае омадан мумкин аст, ки нусхаи 2313 ҳам аз нигоҳи замон қадимтар ва ҳам аз лиҳози фарогирии теъдоди анвои шеърӣ ва миқдори онҳо бартарӣ дорад, бинобар ин ҳангоми баёни таркиби жанрии девони шоир ба он така қарда мешавад. Дар баробари ин, нусхаи 863/II аз ҷанд ҷиҳат бартарӣ дорад, ки дар хондани баъзе калимаҳои норавшани нусхаи аввал ёрӣ расонида метавонад ва дар баъзе мавридҳо саҳеhtar ҳам мебошад.

Ҳамин тавр, дар нусхаи 2313 мувофиқи мушоҳидаи мо 537 ғазал мавҷуд мебошад, ки 3585 байтро ташкил медиҳанд. Ғазалиёт аз варақи 2а то варақи 162а ҷойгир буда, ҳар ғазал аз 5 байт то 23 байтро фарогир ва ҷадвали теъдоди абёт ва теъдоди ғазалҳои ҳар ҳарфи алифбо дар диссертатсия ба тафсил омадааст. Ҳамчунин навъҳои адабии дигари девон чун маснавӣ, мухаммас, рубой ва китъаҳои таърихӣ ҳамагӣ мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтаанд.

Дар фасли ниҳоии боби якум тавсифи “**Нусхаҳои хаттии девони Мирзо Шӯҳии Хучандӣ**” дода шудаанд. Дар бораи мавҷудияти нусхаҳои хаттии девони Мирзо Шӯҳии Хучандӣ нахустин маълумотро дар «Ғеҳристи нусхаҳои хаттии шарқии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» [89,81-82] меҳонем. Ин маълумот агарчи кӯтоҳу мухтасар аст, вале дар тавсифи аввалияи ду нусхаи девони шоир хеле пураҳамият ва нуктаи оғози ҳамаи пажӯҳишҳои баъдӣ дар бораи шоир ва мероси адабии ӯ гардидааст. Ҳамаи

онҳосе, ки ба таҳқику баррасии мероси боқимондаи шоир пардохтаанд, аз ин маълумот истифода ва онро чун сарчашмаи асосӣ шинохтаанд, ки дар воқеъ, чунин ҳам ҳаст. Аз қайдӯ ишораҳои устод Айнӣ дар оғози матни нусхаи 2313 [34] маълум мешавад, ки нахустин муаррифи ин нусха эшон буда, дар баробари баёни чанд маълумот дар бораи шоир ба тавзеҳу шарҳи чандин нуктаҳои ашъори ӯ ҳам пардохтаанд, ки дар саҳифаи пеш аз он суҳан кардаем.

Дар мавриди нусхаи 833, ки моли Донишгоҳи миллии Тоҷикистон буда, мутаассифона, он дастраси мо нагардид ва бино бар иттилои муаллифи «Феҳристи нусхаҳои хаттии маркази фарҳангии ба номи профессор Ш. Хусейнзода» [96,31] «Девони Шӯҳии Хучандӣ» аз ҷумлаи чор китоби мафқудшудаи ин марказ мебошад [96,31]. Бояд афзуд, ки навиштаҳои муаллифи таҳқиқот онро чунин тавсиф менамояд: андозааш 13x23,5 бо ғафсии 3 см (бо мукова) ва матн дар саҳифаҳои 2 то 336, 22-26 сатр дар ҳар саҳифа ҷойгир шудааст [174, 36]. Агар навиштаҳои муаллифи диссертатсияро ба назар бигирем, дар ин нусха ашъори шоир бештар аз дигар нусхаҳо боқӣ мондааст. Аз ҷумла «Дуруднома»-и Шӯҳӣ дар 69 байт дар навъи қасида [174, 39], шояд хато шуда бошад, аз як байти овардаи муаллиф он ба маснавӣ шабоҳат дорад:

Эй аҳади холиқи арзу само,

В-эӣ самади молики ҳар ду саро.

Мутаассифона, муаллифи диссертатсия дар ин ҷо ҳам маснавии «Оғози хуручи боуручи амири фазилатниҳод ва саодатосор Фозилбӣ ибни Муҳаммадсодиқбӣ»-ро, ки дар саҳифаҳои 326-336 омадааст, қасида номидааст [174, 37]. Дар ин нусха 535 ғазал (як ғазал дар доҳили «Латоифот» (дар ин нусха 11 байт) ва 63 ғазали он дар хошия буда, 2989 байтро ташкил медиҳанд. Рубоҳои дар ин ҷо 11 адад, 2 муҳаммас (35 байт) ва «Латоифот» дар 233 байт буда, қитъаҳои таъриҳӣ 91,5 байт омадаанд, ки дар дигар нусхаҳо кам (масалан, дар нусхаи 2313 – 39 байт), миқдори байтҳои қасидаҳо ҳам зиёд нишон дода шудааст (ду қасида 350 байт) яқинан иштибоҳ мебошанд [174, 37], зеро чор қасидаи шоир дар нусхаи 2313 аз 136 байт иборат мебошанд. Миқдори ғазалҳоро ҳам 471 адад навишта ва меафзояд, ки назар ба нусхаи 863-II, 95 ғазал зиёд дорад, дар ҳоле ки 471- 445=22 ғазал зиёд доштанаш эҳтимол дорад. Ин иштибоҳи муаллифро дар муаррифии қасидаҳо метавон дид, дар бораи қасидаи ҷорум менависад, ки бо ин байт оғоз мешавад:

Суҳанвар хомеа ҳангоми тақрир,

Ба лавҳи қисса зад ин нақши таҳрир.

[Б – 833,326; 176, 43], маълум, ки аз маснавии «Оғози хуручи боуручи амири фазилат ва садоқатнаҷод мураббии (як калима ноҳона) Фозилбӣ ва Муҳаммадсодиқбӣ аз тасхири арӯси олам» [35, 185а] буда, асли он чунин аст:

Суҳан дар хомии хангоматақрир,

Ба лавҳи қисса зад ин нақши таҳрир [35, 185а].

Муаллиф дар натиҷаи таҳқиқи хеш ба ин натиҷа расидааст, ки ҷамъан дар ин нусха (Б- №833) 3790 байт ашъори Шӯҳӣ дарҷ ёфтааст, ки аз он 2989 байт ғазал, 91,5 байт китъаҳои таърихӣ, 35 байт – ду мухаммас, маснавии «Латоифот»-и шоир дар 233 байт, ду қасида – 350 байт (дар ҳоле ки дар нусхаи шумораи 2313 чор қасида 136 байт доранд, яқинан маснавиҳо ба қатори қасидаҳо ҳисобидоаст – Ҳ. Б.) «Дуруднома»-69 байт, 9 рубоӣ – 18 байтро ташкил медиҳанд [176, 38-41], ки бо рақамҳои овардаи муаллиф мутобиқат надоранд. Агар ҳамаи байтҳо ҷамъ гардад 3785,5 байт мешавад, ки аз гуфтаи муаллиф (3790 байт) кам мебошад.

Муҳаққиқи дигари Мирзо Шӯҳӣи Хучандӣ Усмон Каримов низ дар омӯзишу таҳқиқи таркиби ду нусхаи мавҷуд дар Ганҷинаи дастнависҳои Маркази мероси хаттии АМИТ хеле саъйю эҳтимом намуда, дар таҳқиқоти хеш мундариҷаи нусхаҳои чунин пешниҳод кардааст: «Нусхаи 2313 аз 190 ҷузъ иборат аст. Дар ҳар рӯи ҷузъи қоғаз ҳуқандӣ бо хатти настаълиқ 11-12 байт сабт шудааст. Ин нусха 492 ғазал (3580 байт), 3 мухаммас (22 банд), 4 қасида (168 байт), 9 манзума (420 байт) ва 10 рубоиро дар бар гирифта, миқдори ҳамаи ашъори он 4293 байт аст. Ин нусха девони комили ғазалиёти шоир аст» [87,71].

Мутаассифона, ин тавсиф ва арқом ҳам бо асли нусхаи 2313 дар ҷанд маврид мувофиқат намекунад.

Ҳамин тариқ, барои тадвини нусхаи илмӣ-интиқодии девони Шӯҳӣи Хучандӣ ба эътибор гирифтани матлабҳои зерин муҳим аст:

1.Ба даст овардани нусхаҳои дигари хаттии осори Шӯҳӣи Хучандӣ, муқоисаву муқобалаи онҳо, муқаррар кардани нусхаи асосӣ барои тадвин;

2.Ҳангоми тасҳеҳу барқарор кардани матн мавриди таваҷҷуҳ қарор додани назарияи матншиносии осори адабӣ, меъёрҳои давр, ҳамчунин ба инъобат гирифтани усули муқоисавӣ-методологӣ;

3.Муқоисаву муқобала бо девони Мирзо Шӯҳӣи Хучандӣ ва суҳанварони дигари аср бо мақсади муайян кардани таворуд ва сирқот дар адабиёти асри XIII-XIX.

Боби дувуми диссертатсия **“Муҳтаво ва таркиби осори Мирзо Шӯҳӣи Хучандӣ”** унвон дошта, фасли нахустини он **“Тараннуми ишқ ва масоили дигар дар ашъори шоир”** ном дорад.

Девони Мирзо Шӯҳӣи Хучандӣ асосан аз ғазал иборат буда, шоир анъанаи дерини ғазалсароиро идома бахшидааст.

Яке аз мавзӯҳои асосии ғазалиёти Мирзо Шӯҳӣи Хучандӣ ишқ буда, он аз назари шоир дар баробари оташи сӯзон будан қудрати беҳамтоеро молик аст.

Фасли дувуми боби дувуми диссертатсия **“Ирфон дар ғазалиёти Мирзо Шӯҳӣи Хучандӣ”** ном дорад. Мирзо Шӯҳӣи Хучандӣ ҳамчун шоири даври хеш наметавонист, аз суннат ва анъанҳои суҳанварии пешин фаро равад,

зеро баъзе аз мавзӯот ё сабку услуби нигориш аз қадимулайём дар сиришти адабиёти мо ончунон ҷой гирифтааст, ки ҳар як суҳанвари тоҷик гузашта аз риояву тавсияи он худро муваззаф медонист, ки дар ин ҷода қаламфарсоӣ намояд ва ҳунари хешро ба намоиш гузорад. Мавзӯи ирфон дар ашъори Мирзо Шӯҳии Хучандӣ мақоми хоса дошта, онҳо дар баробари ифода намудани олами ботинии шоир як ҷанбаи муҳими эҷодиёташро ташкил менамояд. Аз ин рӯ, дар осори Шӯҳӣ дар баробари мазомини ирфонӣ, падида ва суннатҳои осории орифонро метавон мушоҳида намуд.

Фасли сеюми боби дувуми рисола **“Назари иҷтимоии Мирзо Шӯҳии Хучандӣ”** унвон дошта, дар бораи дидгоҳҳои иҷтимоии шоир маълумот медиҳад. Ошноӣ бо ашъори Мирзо Шӯҳии Хучандӣ аз он шаҳодат медиҳад, ки ғазал дар ашъори ӯ як андоза аз доираи лирикаӣ комилан ишқӣ берун баромада, як андоза мазмуну муҳтавои иҷтимоиро касб кардааст. Агар дар ғазалҳои анъанавӣ қаҳрамонони лирикӣ бештар аз ишқ, фироқ ва висол изхори дил кунанд, дар ғазалҳои Шӯҳӣ ва аксари шоирони ин давр қаҳрамонони лирикӣ рӯҳияи иҷтимоӣ пайдо кардаанд. Ин вазъият заминаи воқеӣ дошта, ба воқеаҳои марбут ба даврони Шӯҳии Хучандӣ иртибот дорад, зеро, муҳити пурушӯби давр, авҷ гирифтани зулму ситам ба Шӯҳӣ барин шоири пурэхсос бетаъсир намонд.

Дар осори суҳанварон, аз ҷумла, дар ашъори Шӯҳӣ масъалаи иҷтимоӣ нахуст аз шикоят сар мезанад, ки ин анъанаи деринаро дорост.

Аз ашъори Мирзо Шӯҳии Хучандӣ, ки масъалаҳои иҷтимоӣро фаро гирифтааст ва оҳангҳои шикоят аз даври фалак ва вазъи замон дар он ба назар мерасад, метавон ба ҳулосае расид, ки Мирзо Шӯҳии Хучандӣ на танҳо тавассути ин гуна нигоштаҳо ҳолати иҷтимоии худ ва замонашро баён кардааст, балки он нуқсонро камбудихоро ба танқид гирифтааст.

Ҳамзамон, дар баробари мафҳуми “шикоят”, мафҳуми “шукр” низ дар ин гуна ғазалҳо нақши бориз дорад. Яъне, шоир озодагиву қаноатпешагӣ, дастнигару муҳтоҷи мардуми доро набуданро муҳимтарин фазилати инсонӣ ҳам барои худ ва ҳам барои дигарон медонад. Ашъори Шӯҳии Хучандӣ инъикосгари вазъи рӯзгори шоир ва ҷаҳони ботиниву зохирии ӯст.

Боби сеюми рисола **“Сувари ҳаёл ва услуби бадеии Мирзо Шӯҳии Хучандӣ”** унвон дошта, ду фаслро дар бар мегирад. Фасли нахустини он **“Муҳтасоти сабк ва забони ғазалиёти шоир”** ном дорад.

Мирзо Шӯҳии Хучандӣ аз зумраи суҳанвароне маҳсуб мешавад, ки ҳарчанд дар муҳити адабии қавию марказиятгӯта набудааст, вале дар эҷоди шеър бо нерӯи таҳайюл ва маҳорати бадеӣ сабку услуби хосаи худро пайдо кардааст. Яке аз махсусияти шеъри Шӯҳии Хучандӣ ҳунари таркиб ва иборасозии шоир ба ҳисоб рафта, шеъри ӯро аз лиҳози маъниву мазмун ғанӣ сохтааст. Ҳунари мазкур дар асрҳои XVIII-XIX аз ҷониби суҳанварони мумтозе, чун Сайиди Насафӣ, Бедилӣ Дехлавӣ ва Соибӣ Табрэзӣ ба назар

мерасид. Мусаллам аст, ки шоирони маъруфи форсу тоҷикро аз тарзи гуфтори онҳо мешиносанд ва дар чодаи эҷод аз ҳамин чашмандоз ба онҳо баҳо медиҳанд.

Шӯҳӣ дар пайравӣ аз сабки ҳиндӣ ғазалхоеро офаридааст, ки дар онҳо маъниҳои бикр ва мазмунҳои тоза нухуфтааст. Яке аз усулҳои ироаи маъниҳои хотир дар ашъори Шӯҳӣ ин ба асми таъриҳӣ ва динӣ мебошад.

Хулоса, дар ғазалиёти шоир аз симо ва образҳои шеърӣ маъмули адабиёти пешини форсии тоҷикӣ моҳирона истифода шуда, шоир тавонистааст, онҳоро дар либоси нав ва обуранги дигару беҳтар пешкаши хонанда намояд.

Фасли дигари ин боб **“Сувари хаёл дар шеъри Мирзо Шӯҳии Хучандӣ”** унвон дошта, ба масъалаҳои образҳои бадеии шеъри шоир пардохта шудааст.

Ба ашъори Шӯҳии Хучандӣ ва ҳамасрони ӯ таъсири суханварони сабки ҳиндӣ калон аст. Яке аз хусусиятҳои ин сабк аз он иборат аст, ки шоир дар асоси калимот ва таркиботи ҷадид суханпардозӣ, маъниофаринӣ, тасвирҳои мураккаб месозад, ки дар натиҷа дарку маърифати каломӣ бадеъ душвор мегардад. Маҳз ҳамин хусусияти сабк, ки аз дигар сабкҳо тафовут дошт, суханваронро ба худ ҷалб кард ва силсилаи зиёди онҳо дар майдони адабиёт бад-ин тариқ гӯӣ сабқат заданд. Вале ба қавли суханшинос Наталия Илинична Пригарина [144] суханварони Мовароуннаҳр нисбат ба ин сабк муносибати дигар доштанд ва вобаста ба муҳити адабӣ, забон, урфу одат ва монанди инҳо осори эшон низ дар баробари бардошт аз сабки ҳиндӣ шомили хусусиятҳои хоси худ буд. Ба иборати дигар, сабки ҳиндӣ Мовароуннаҳр тавонист раванди тозаеро дар адабиёт рӯӣ кор орад. Аз ҷумла, яке аз хусусиятҳои ҷадиди ин сабк дар осори суханварони Мовароуннаҳр такрори калима дар мисраъ мебошад.

Дар мавриди хунари шоирии Мирзо Шӯҳии Хучандӣ ба хулосае метавон расид, ки Шӯҳӣ идомадиҳандаи сабку услуб ва равиши анъанавии ғазалсароии асри XVIII мебошад ва дар ин чода мақому манзилати шоистаро сазовор аст.

Дар ашъори шоир нақши сувари хаёл бармалост ва корбурди он ба шоир имконият фароҳам овардааст, ки ба кашфи маонии ҷолиб ва афкори балеги шоирона даст ёбаду образҳои анъанавиро бо ҷилваҳову тобишҳои тоза дар шеъраш ворид кунад.

Мирзо Шӯҳии Хучандӣ дар татбику коркарди маъонии хаёлангез аз намояндагони сабки ҳиндӣ, ба вижа Бедил таъсирпазир гаштааст. Дар ин росто, таъсири суханварони пеш аз сабки ироқиву ҳиндӣ низ дар шеъри Шӯҳӣ дида мешавад.

Дар ҳар сурат, Мирзо Шӯҳии Хучандӣ дар мазмунсозиву маъниофарӣ моҳир аст ва образҳои шоиронаи ӯ бештар дар сабки махсуси худаш эҷод шудааст.

Боби чоруми рисола “Суннатҳои адабӣ дар ғазалиёти шоир” унвон дошта, фарогири се фасл мебошад. Фасли аввали ин боб “Таъсири анъанаҳои адабии форсии тоҷикӣ ба осори Мирзо Шӯҳии Хучандӣ” ном дорад ва ба масъалаҳои таъсирпазирии шоир аз шоирони пешини адабиёти тоҷик бахшида шудааст.

Таъсири шеърӣ суҳанварони пешинро ба осори ӯ метавон ба дастаҳои зер қисмат кард:

1. Таъсир ва нақши эҷодии суҳанвароне, монанди Ҳофизи Шерозӣ, Камоли Хучандӣ, Абдурраҳмони Ҷомӣ;

2. Таъсири нуфузи мазмуну мундариҷа ва сабку услуби суҳанварони сабки хиндӣ;

3. Сабки ба худ хос ва мустақили шоир, ки аксари ин гуна намунаҳо ҷаззобу дилкаш буда, аз истеъдоди баланди шоирии Шӯҳӣ гувоҳӣ медиҳад.

Фасли дуюми ин боб “Қорбурди навҳои маъмули адабӣ дар эҷодиёти шоир” ном дошта, дар бораи навҳои адабии мавҷуд дар девони шоир ва хусусиятҳои ин навҳо маълумот медиҳад. Мирзо Шӯҳии Хучандӣ асосан, шоири ғазалсарост. Вале дар девони ӯ дигар навҳои адабӣ низ ба назар мерасанд, ки ҳунари нотақрор ва истеъдоди баланди шоирро нишон медиҳанд. Аз ҷумла, дар ашъори вай намунаҳо аз навҳои адабии муҳаммас, рубоӣёт ва маснавӣ ба назар мерасад. Намунаҳое, ки дар нусхаи қалами девони Шӯҳии Хучандӣ ба назар мерасанд [34,35], аз рангорангии ашъори шоир хабар медиҳанд. Аз ҷумла, дар ду нусхаи мавриди истифодаи мо, дар яке даҳ рубоӣ [34, 162а -163а] ва дар дигаре нух рубоӣ [35, 163а-163б] ба сабку услуби анъанавии рубоисароӣ таълиф шуда, мавзӯҳои деринаи адабиёт, аз қабилӣ гузашти умр, дурӣ ҷустан аз ҷоҳилон, пушаймонӣ аз фироқи дӯстони пурҳунар баён мегардад. Ҷунонҷӣ, дар рубоии зер аз гузашти умр ҳикоят мекунад:

Он дам, ки фалак ба фарқи ман вожгун гашт,

Афтода маро зи боми расвой ташт.

“Омад ба сарат аҳди ҷавонӣ” гуфтанд,

То ман шудам огоҳ, ки ин давр гузашт

[34,162а;

35,163а;125,259].

Шоир дар эҷоди ин навъ аз қолаби анъанавии рубоисароии тоҷик ҳам аз лиҳози шакл ва ҳам аз лиҳози мавзӯвӣ мундариҷа ва мазмун берун набаромадааст. Ба иборати дигар, дар эҷоди рубоӣ шоир ҳунари хоса нишон намодааст.

Дигар аз навъи адабие, ки дар девони Мирзо Шӯҳии Хучандӣ ба назар расид, маснавӣ мебошад. Маснавии маъруфи ӯ “Дар тавсифи Хучанди арчманди фирдавсмонанд” ном дошта, аз 25 байт иборат аст.

Мирзо Шӯҳии Хучандӣ низ якчанд мухаммас бар ғазалҳои Аттори Нишопурӣ, Ҳофизи Шерозӣ, Соиби Табретӣ ва Сайидои Насафӣ дорад. Чунонки дар боло зикраш рафт, Шӯҳӣ ба ин суҳанварон эҳтироми хоса дошт ва дар баъзе аз ғазалҳояш низ ба онҳо ишораҳои ҷолиб дорад.

Фасли охирини боби чорум ба масъалаҳои **“Авзон, кофия ва радифи ғазалиёти Мирзо Шӯҳии Хучандӣ”** бахшида шудааст.

Мирзо Шӯҳии Хучандӣ асосан, идомабахши ғазалсароии адибони классикии тоҷик буда, дар осораш муҳимтарин масъалаҳои ҳаёти инсонӣ дар робита ба ҳаводису воқеоти замони шоир инъикос ёфтааст. Вай дар офариниши жанри ғазал истеъдоди фавқуллодаи худро намоиш дода, муҳимтарин хусусиятҳои жанри мазкур аз қабилӣ барҷастагии матлаъву мактаъ, радифу кофия, интиҳоби калимаҳои хушоҳангу сода, истифодаи дурусти санъатҳои бадеӣ, офариниши мазмуну маъниҳои ғарибу латиф ва монанди инҳоро риоя намудааст. Дар назми Шӯҳии Хучандӣ ғазал ҳамчун ифодагари беҳтарини баёни эҳсосоти баланди шоир хидмат кардааст ва ӯро метавон як шоири нозукбаёни адабиёти садаи XVIII тоҷик ном бурд.

Ғазалиёти шоир аксаран аз 7 то 12 - байтӣ буда, шоир дар сурудани ғазал аз авзони мухталиф истифода бурдааст.

Таҳқиқот нишон медиҳад, ки Мирзо Шӯҳии Хучандӣ дар истифодаи радиф низ маҳорати олиӣ худро ба ҷилва овардааст. Вай дар заминаи ашъори мураддафи суннатӣ тавонистааст, ки бо дарки зарфиятҳои ин унсурӣ зотии шеърӣ тоҷикӣ маъниҳои тоза, хушояндӣ, мутантанӣ, муттаҳиднамоии мавзӯӣ, таъкиду бозгашт, ишороти шоирона ва монанди инҳоро дар эҷодиёташ таъмин намояд. Аҷибтарин радифҳои, ки барои ба вучуд омадани афкори ҷолибу навоаронаву бикри шоир хизмат кардаанд: гул, шароб, андалеб, биҳишт, ганҷ, рӯҳ ва ғайра мебошанд.

Дар маҷмӯъ, шоир дар партави суннатҳои шеърӣ классикӣ дар қорбурди унсурҳои зотии каломӣ манзум: вазн, кофия ва радиф маҳорати волое нишон дода, аз як тараф, анъанаҳои адабиёти классикиро идома бахшида бошад, аз сӯйи дигар, онро бо ҳунари вижаи суҳанофаринии худ такмилу тақвият дода, номашро дар сафи ноҳирагуфторони адабиёт сабт кардааст.

Дар заминаи омӯзиши мероси адабии Мирзо Шӯҳии Хучандӣ ва идомаи анъанаҳои адабиёти асрҳои пешин дар осори ӯ вазъи шеърӣ тоҷикиро дар ин давра ба тариқи зайл метавон баррасӣ кард:

1. Дар таърихи адабиёти тоҷик, асри XVIII як давраи хос аз назари воқеаҳои сиёсӣ, таърихӣ ва таҳаввулоти адабӣ маҳсуб мешавад. Зеро ин аср аз назари инкишофи адабиёт вазъи духӯраро молик буда, аз як ҷониб, агар ривочи

тақлиду пайравиҳои кӯр-кӯрона ба назар расад, аз ҷониби дигар осори баъзе аз адибони соҳибқалам, чун Шӯҳии Хучандӣ идомаи пурсамари адабиёти классикии тоҷику форс ба ҳисоб меравад, ки дар баробари ҳифзи анъанаҳои дерини адабӣ бо навгониҳои падидаҳои тозаии худ дар рушди суҳанвариву суҳаншиносӣ нақши бориз гузоштааст.

Маҳсусан, асри XVIII-ро метавон ҳамчун як қарни бисёр муҳим ва маҳсус арзёбӣ қард, ки он густариши мавзӯву мундариҷа ва сабк дар осори адибон ифода меёбад [2-М].

2. Вазъи ин давр, ки баробари инъикос ёфтаниш дар осори таърихӣ ва солномаҳои таърихӣ дар нигоштаҳои адибон – шоиру нависандагон низ ба назар мерасад, инъикоси бесару сомониҳо дар мамлакат, иллату касофатҳои давлатдорӣ, муносибати золимонаи хонҳои давр ва ғайра боиси рушд намудани ашъори иҷтимоӣ гардид ва адабиёт инъикосгари воқеии замон гашт [2М].

3. Омӯзишҳо собит қард, ки адабиёти ин давра бо вучуди баъзе заифӣҳо аз адабиёти асримиёнагии форсу тоҷик, бо баъзе хусусиятҳои аз ҷумла, падидаи омадани чараёнҳои адабӣ дар заминаи ҳавзаҳои адабӣ, ривочи маҳфилҳои суҳанварон, таҳаввули жанрҳои адабӣ давоми мантиқии адабиёти асримиёнагии тоҷик будани адабиёти ин асрро собит мекунад, аз лиҳози мавзӯву мундариҷа, падидаҳои ҳунарии, шева ва услуби адабиёти ин давра заминаҳои кавиро дар густариши минбаъдаи суҳанвариву суҳансанҷии форсу тоҷик гузоштааст. Дар асри XVIII адабиёт дар маҷрои ҳосаи худ бо инъикоси воқеаҳои замон, гирудор, бурду бохт ва монанди инҳо пеш мерафт. Омӯзиши осори шоирони ин давр на танҳо ифодагари воқеаҳои замон, масъалаҳои мубрами рӯз, балки баёнгари рушди ҳунар ва адабиёт дар асри мазкур мебошад [2-М].

4. Дар асри мазкур силсилаи зиёди суҳанварон фаъолият намудаанд. Аз нигоҳи аносирӣ шакли шеър падидаҳои ҳунарии ё эҷодиро дар ин аҳд наметавон интизор шуд. Жанрҳои анъанавӣ чун ғазал, маснавӣ, рубоӣ бештар рӯйи қор омаданд ва ғазал мавриди тавачҷуҳи шоирон қарор дошт. Танҳо дар эҷоди маснавӣ суҳанварони ин аҳд ба мавзӯҳои тоза рӯй оварданд, ки онҳо низ ҷанбаи иҷтимоӣ доштанд [4М].

5. Осори яке аз намоёндагони адабиёти ин давра Мирзо Шӯҳии Хучандӣ аз лиҳози мавзӯву мундариҷа бою рангин буда, ашъори ошиқона ва орифонаи шоир бахши аъзами мероси адабии ӯро ташкил медиҳад. Дар эҷоди ин гуна ашъор, муаллиф андешаҳои нозук ва мӯшикофоноро, ки аз таъби равонаш сарчашма мегирад, ба маърази намоиш мегузорад. Мавзӯи ишқ ва ошиқӣ, ки мавзӯи ҷовидонии адабиёт мебошад, дар шеъри Мирзо Шӯҳии Хучандӣ бештар аз мавзӯоти дигар мақом пайдо кардааст. Шоир қаҳрамони лирикии худро ба сурати гуногун ҷилва дода, ниҳоят ифтихор мекунад, ки ӯ ошиқ аст. Ҳарчанд мавзӯи ишқу ошиқӣ дар ашъори Шӯҳии Хучандӣ сарчашма аз адабиёти пешин мегирад, вале образҳои анъанавии адабиёт дар шеъри

ошиқонаи ӯ ба тарики тоза ифода ёфтаанд ва маъниҳои нав ба нави шоир аз ҷустуҷӯҳои тозаи Шӯҳии Хучандӣ дарак медиҳад.

Образҳои адабии ашъори шоир низ чун Фарҳоди Кӯҳкан, Юсуфи Мисрӣ, Лайливу Мачнун, Фарҳоди Ширин ҳарчанд тайи ҳазорсолаҳо образҳои марказии адабиёти куҳанбунёди мо қарор дорад, вале Шӯҳии Хучандӣ дар мазмунсозиву маънипардозӣ тозагиҳои эҷодиро ба роҳ мондааст [1-М].

6. Мирзо Шӯҳии Хучандӣ ҳарчанд аз аҳли тасаввуф ва ирфон набуд, вале зери таъсиру нуфузи суҳанвароне чун, Ҷалолиддини Румӣ, Саноиву Аттор ва дигарон оҳангҳои тасаввуфӣ ва ақидаҳои ирфониро ҷо-ҷо дар меҳвари эҷодиёташ ҷойгузин намудааст.

Дар партави ашъори орифона шоир андешаҳоеро, ки ба мавзӯи одобу ахлоқ, сабру қаноатпешагӣ, одаму одамгарӣ, ростқавливу парҳезкорӣ, муҳаббат ба илму маърифат ва ин қабил мавзӯотро ироа кардааст [1-М].

7. Дар ашъори Мирзо Шӯҳии Хучандӣ васфи табиат, ки аксаран бо васфи зебоиҳои ёр тавъам омадааст, ҷойгоҳи махсусе дорад. Шоир дар васфи табиат ҳунари суҳанварии хешро зоҳир кардааст ва ин гуна ашъор аз таъби баланди ӯ дарак медиҳад. Ин гуна тасвирҳо агар аз як тараф, ифодакунандаи назари шоиронаи Шӯҳии Хучандӣ бошад, аз ҷониби дигар ҳунари суҳанварии шоирро ифода мекунад [5-М].

8. Омӯзиши ашъори Мирзо Шӯҳии Хучандӣ муқаррар месозад, ки афкори ахлоқӣ дар ашъори шоир фаровон аст. Фалсафаи буду нест, марғу зиндагӣ, гузашти тунди ҳаёт, беқимати умр ва ҷовидонии охират аз мавзӯоти меҳварии эҷодиёти Шӯҳӣ ба шумор меоянд. Метавон гуфт, ки дар эҷодиёти Шӯҳӣ ашъоре, ки масъалаҳои ахлоқӣ ва иҷтимоиро баррасӣ наояд, кам нестанд. Ин гуна ашъори шоир вобаста ба афкор, ҷаҳонбинӣ, муҳити зиндагӣ ва назарияи фардии Шӯҳӣ аз намунаҳои осори суҳанварони дигар тафовут дорад. Гузашта аз ин, ҳамчун шоир ва инсонӣ замони хеш дорои эҳсоси баланди инсонгарой ва ҷаҳонфаҳмӣ буд, ки он дар ашъораш бармало зикр меёбад [3-М].

9. Шӯҳии Хучандӣ чун суҳанварони дигар аз шоирони форсизабони пешин бардоштҳои зиёде кардааст. Ӯ нисбат ба шахсият ва осори суҳанварони номваре, чун Ҳофизи Шерозӣ, Камоли Хучандӣ, Абдурраҳмони Ҷомӣ, Соиб, Сайидо, Бедил ва падараш - Шайдои Хучандӣ эҳтироми хоса зоҳир намуда, бештар аз онҳо истиқбол ва пайравӣ намудааст. Пайравии ӯ ба ин шоирон аз ҷанҷи ҷиҳат сурат гирифтааст:

- а) аз ҷиҳати аносири шаклии шеър, ки ба он вазну қофия дохил мешавад;
- б) аз ҷиҳати мавзӯву мундариҷа [5-М].

10. Ба ашъори Шӯҳии Хучандӣ суҳанварони сабки ҳиндӣ низ нақши муассир гузоштаанд. Дар асри XVIII таъсири сабки ҳиндӣ вусъат пазируфта, зуҳури он дар адабиёт падидаи тозаеро ба вучуд овард. Дар таърихи адабиёти форсӣ як ҳодисаи нодир ва навоварона таҳаввули сабки ҳиндӣ ва бунёди

мактаби Бедил мебошад, ки ба пешрафти адабиёт мусоидат кардааст. Пас аз зуҳури Бедил дар адабиёти форсӣ як самти таҳаввули шеърӯ шоирӣ гириши ба мактаби Бедил ва пайравӣ ба шеърӣ ӯ мебошад, ки ин падида дар қаламрави Мовароуннаҳр низ мунтазам густариш пайдо кард. Ағлаби суҳанварони ин қаламрав дар асрҳои XVIII ва XIX осори худро маҳз дар сабку тарзи бедилӣ ба ёдгор гузоштаанд.

Шӯҳии Хучандӣ низ аз ихлосмандон ва иродатмандони Бедил будааст, ки таҳлилу баррасии ашъораш инро собит месозад. Вале Шӯҳӣ дар баробари пайравӣ қардан ба ашъори Бедил ва намояндагони сабки адабии ҳиндӣ онро ба таври қуллӣ напазируфтааст ва маслаки доимии шеваи нигориши кори эҷодии худ қарор намодааст. Зеро дар ағлаби маврид пай бурда мешавад, ки шеърҳои Шӯҳӣ сода, раван ва оммафаҳм мебошанд. Ҳатто печидагиву пушидагӯйии хоси сабки бедилӣ дар ашъори Шӯҳӣ бо равиши содатар ва табиӣ ироа мегардад. Шӯҳии Хучандӣ аз шоирони сабки ҳиндӣ ба ғайр аз Абдулқодири Бедил ба шоирони маъруфи дигар, чун Соибӣ Табрэзӣ, Сайиди Насафӣ ва дигарон пайравӣ кардааст[5-М].

11. Ҳини омӯзиши осори Шӯҳӣ аз назари ҳунари шоирӣ маълум мегардад, аз ағлаби санъатҳои бадеӣ истифода кардааст. Санооти адабие, ки дар ашъори шоир мавриди қорбурд қарор гирифтаанд, ағлабашон дар сатҳи баланди ҳунари эҷод гардидаанд. Омӯзиши авзони ашъори Шӯҳӣ дар радифии шуарои дигари ҳавзаии адабии Мовароуннаҳр барои муҳаққиқони ин соҳа андешаи донишманди маъруф Парвизи Хонлариро оид ба истифодаи авзони шеърӣ дар шеърӣ форсӣ тасдиқ менамояд. Мутобиқи андешаи ӯ суҳанварони тоҷику форс дар нимаи аввали асри XII бештар бо авзони кӯтоҳ, дар асрҳои XIII-XIV бо авзони миёна ва дар давраҳои баъдӣ (яъне, асрҳои XVIII-XIX) аксаран бо авзони дароз шеър сурудаанд. Аз ин рӯ, ашъори Шӯҳӣ низ мутобиқи меъёрҳои адабии давр рӯйи қор омадааст. Истифодаи шоир аз авзони мухталифи шеърӣ баёнғари шоири мукамал ва соҳибистеъдод будани Мирзо Шӯҳии Хучандӣ мебошад [4-М].

12. Дар ашъори Мирзо Шӯҳии Хучандӣ қофия, ки аз аносири умдаи шеър аст, хеле бамаврид истифода шудааст. Шоир дар ашъори худ, ба вижа ғазалиёташ аз анвои суннати қофияи муқайяд ва мутлақ қор гирифта, ҳарфу ҳаракат ва меъёру қонунмандии онҳоро ба хубӣ риоя кардааст. Вай аз қофияи муқайяд се навъ ва аз қофияи мутлақ нух навъи онро ба қор бурда, ки маҷмӯан дувоздаҳ навъ қофияи пурбаҳои шеърӣ классикиро ташкил медиҳад. Ҳунари Мирзо Шӯҳии Хучандӣ дар қофияфаринӣ дар ин зоҳир гашт, ки вай қофияҳои солиму пурбаҳоро дар шеъраш истифода намудааст. Ин маънои онро дорад, ки дар ашъори Мирзо Шӯҳии Хучандӣ қофияҳо бенуқсонанд.

Шоир дар ашъори худ, ба вижа ғазалиёташ аз анвои суннати қофияи муқайяд ва мутлақ қор гирифта, ҳарфу ҳаракат ва меъёру қонунмандии онҳоро ба хубӣ риоя кардааст. Вай аз қофияи муқайяд се навъ ва аз қофияи мутлақ нух

навъи онро ба кор бурда, ки маҷмӯан дуvozдаҳ навъ қофияи пурбаҳои шеъри классиқиро ташқил медиҳад. Ҳунари Мирзо Шӯҳии Ҳучандӣ дар қофияфаринӣ дар ин зоҳир гашт, ки вай қофияҳои солиму пурбаҳоро дар шеъраш истифода намудааст. Ин маънои онро дорад, ки дар ашъори Мирзо Шӯҳии Ҳучандӣ қофияҳо бенуқсонанд [4-М].

13. Радиф, ки аз унсурҳои зотии шеъри тоҷикӣ, низ чун қофия дар шеъри Мирзо Шӯҳии Ҳучандӣ нақши амиқ гузоштааст. Мирзо Шӯҳии Ҳучандӣ ағлаби ашъорашро, махсусан, ғазалиёти худро бо санъати мураддаф зебу оро дода, дар заминаи радифи маъмули шеъри классиқӣ радифҳои тозаи худро эҷод кардааст ва ё аз навъи маъмулии онҳо маъниҳои тоза ва бикр эҷод намуда, ҷаззобияти ашъорашро аз ҳар ҷиҳат таъмин кардааст [4-М].

Натиҷаҳои асосии диссертатсия ва таълифоти муаллиф

I. Маҷаллаҳои тавсиякардаи ҚОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҚОА-и назди Вазорати маориф ва илми Федератсияи Россия :

[1-М]. Ҳайдарова Б. **Назари иҷтимоии Шӯҳии Хучандӣ**/ Ҳайдарова Б./ Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. –Душанбе: Сино, 2019, №7. ISSN 2413-516X. –с.204-207

[2-М]. Ҳайдарова Б. **Нахустин муҳаққиқи рӯзгори осори Шӯҳии Хучандӣ** /Ҳайдарова Б./ Суханшиносӣ. Душанбе, 2020, №2, ISSN 2308-7420. с.138-145.

[3-М]. Ҳайдарова Б. **Бозтоби масъалаҳои ҳаёту эҷодиёти Мирзо Шӯҳии Хучандӣ дар осори таҳқиқӣ**. Суханшиносӣ. Душанбе. 2020 №3, . ISSN 2308-7420. с.107-118

[4-М]. Ҳайдарова Б. Суварии ҳаёл дар шеъри Мирзо Шӯҳии Хучандӣ/ Ҳайдарова Б./ Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. –Душанбе: Сино, 2020, №7с..ISSN 2413-516X.с. 336-340

[5-М]. Ҳайдарова Б. **Нақду баррасии бахшо перомуни рӯзгори осори Мирзо Шӯҳии Хучандӣ** / Ҳайдарова Б./ Номаи донишгоҳ.-Хучанд: "Нури маърифат" . 2021, №1 (66) 2077-4990. с.108-114

II. Мақолаҳо дар маҷаллаҳои дигар:

[6-М]. Ҳайдарова Б. **Мирзо Шӯҳии Хучандӣ суҳанвари мумтоз** “Найистони маърифат” К 1. Хучанд: - Ношир , 2018, 544-302

[7-М]. Ҳайдарова Б. **Масоили мазҳабиву ирфонӣ аз назари Шӯҳии Хучандӣ** “Найистони маърифат” К 2. Хучанд: - Ношир , 2019, 704- 98

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН
ТАДЖИКСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМЕНИ САДРИДДИНА АЙНИ**

На правах рукописи

УДК 891. 550

ХАЙДАРОВА БИСАНОАТ УМАРОВНА

**ТРАДИЦИИ ПЕРСИДСКО-ТАДЖИКСКОЙ КЛАССИЧЕСКОЙ
ЛИТЕРАТУРЫ В ПОЭЗИИ МИРЗО ШУХИ ХУДЖАНДИ**

АВТОРЕФЕРАТ

**диссертации на соискание научной
степени кандидата филологических наук**

Специальность 10.01.01 – Таджикская литература

Душанбе – 2021

Диссертация выполнена на кафедре таджикской классической литературы ГОУ «Худжандский государственный университет имени академика Бободжона Гафурова».

Научный руководитель: Мирзо Муллоахмад -доктор филологических наук, член-корреспондент НАНТ, главный научный сотрудник Института изучения вопросов Азии и Европы НАНТ

Официальные оппоненты: Низоми Мухриддин Зайниддин- доктор филологических наук, ректор Таджикского государственного института искусств и культуры имени Мирзо Турсунзоде

Одинаев Нурмахмад Сафарович - кандидат филологических наук, доцент кафедры таджикского языка Таджикского технологического университета

Ведущая организация: Бохтарский государственный университет им. Носира Хусрава

Защита диссертации состоится «07» октября 2021 года в 15:00 на заседании Диссертационного совета 6D. КОА-028 при Таджикском государственном педагогическом университете им. С. Айни, по адресу проспект Рудаки 121.

С текстом диссертации и её авторефератом можно ознакомиться на сайте ТГПУ им. С. Айни www.tgpu.tj.

Автореферат разослан «_____» _____ 2021 г.

Научный секретарь
диссертационного совета, кандидат
филологических наук, доцент

Мирзоалиева А. Ш.

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ДИССЕРТАЦИИ

Актуальность исследования. XVIII век таджикской литературы считается особенным в аспекте и политических событий, и в историческом ракурсе, и в аспекте литературного развития, и несмотря на то, что этот период изучался учёными, исследователями, лингвистами и литературоведами, осталось много неизученных и неосвещённых его страниц.

Согласно сведениям «Тазкират-уш-шуаро» Абдуллоходжа Абди, «Маджмуат-уш-шуаро» Фазли Намангони, «Тухфат-ул-ахбоб фи тазкират-ил-асхоб» Кори Рахматулло Возеха и «Маджлисафруз» Абдуррахмонходжа Носеха в XVIII веке в Худжанде жили и занимались творчеством такие поэты, как Шайдои Худжанди, Шукухи Худжанди, Нозили Худжанди, Фозили Худжанди, Шухи Худжанди, Дониши Худжанди, Кошифи Худжанди, Зинати Худжанди, Нузхати Худжанди, Шахди Худжанди, Роиджи Худжанди, Лисонии Худжанди, Маъюси Худжанди, Хотифи Худжанди, Равнаки Худжанди, Воли Худжанди и другие. Некоторые из них имели тесные связи с литературными кругами Хуканда, многие из поэтов, окончив медресе Хуканда, остались жить в этом городе, вошли в литературную и культурную среду и стали заниматься творческой деятельностью. Поэтому некоторых известных поэтов, например, Нозили Худжанди, Фозили Худжанди и Кошифи Худжанди относят к поэтам литературных кругов Хуканда. XVIII век – важный период в истории таджикской литературы, поскольку в литературе получили распространение преобразования в поэзии с точки зрения тематики, стиля, смысла и содержания, мастера слова той эпохи сумели создать свою особую атмосферу творчества. На литературу оказали влияние политические, экономические и социальные события, литературное наследие этой эпохи обретает до некоторой степени социальный характер. Междоусобицы и войны, начавшиеся в XVI веке, способствовали возникновению в Мавераннахре, Хорасане и Иране двух великих феодальных держав – Шайбонидов и Сафавидов, что оказало влияние на литературу, в произведениях авторов XVIII века это легко увидеть и почувствовать.

Необходимо отметить, что литература Мавераннахра как самостоятельная литература была тесно связана с литературами Хорасана и Индии, в целом, сыграла огромную роль в распространении, совершенствовании и эволюции общетаджикской и персидской литературы. Весомый вклад внесли и различные мастера слова того периода, в числе которых Мирзо Шухи Худжанди

Безусловно, XVII – XVIII века – важный период в истории таджикской литературы, поскольку в литературе Мавераннахра происходили коренные преобразования в поэзии с точки зрения стиля, смысла и содержания, мастера

слова той эпохи сумели найти свою особую сферу творчества, отличающуюся от литературы Индии и Хорасана.

Несмотря на то, что литературе этих веков посвящено множество исследований, не все периоды развития литературы эпохи с её успехами и неудачами, литературными и творческими явлениями нашли в них своё отражение. Например, литературу XVIII века можно назвать неисследованным периодом литературных кругов Мавераннахра. Жизнь и творчество многих литераторов этого периода не стали объектом тщательного и многостороннего научного исследования, в результате чего мы наблюдаем белые пятна в истории литературы. Другими словами, литература XVIII века считается логическим продолжением традиций стихотворчества и стихосложения предшествующих столетий, в ней продолжают и совершенствуются древние традиции литературных жанров и видов.

Несмотря на то, что литературе этих веков посвящено множество исследований, не все периоды развития литературы эпохи с её успехами и неудачами, литературными и творческими явлениями нашли в них своё отражение. Изучение исторических периодов литературы той эпохи, определение художественных произведений поэтов и писателей, изучение их биографий, установление особенностей художественных произведений, художественных явлений, определение места социальной поэзии, стиля и манеры изложения поэтов дают возможность рассмотреть общую картину литературы данного периода. Мирзо Шухи Худжанди относится к числу талантливых и мастеровитых поэтов, жизнь и творчество которых не были изучены в полной мере, пришлось на тот период. Изучение произведений Шухи в аспекте тематики и содержания, стиля и манеры изложения даёт возможность не только познакомиться с ещё одним поэтом, но и конкретизировать литературные процессы, тенденции, явления и достижения поэтов и писателей Мавераннахра.

Степень изученности темы. У истоков исследования литературы и ознакомления с литераторами этого периода стоят такие исследователи и учёные, как устод Садриддин Айни, Евгений Эдуардович Бертелс, Иосиф Самуилович Брагинский, Абдулгани Мирзоев, Носирджон Маъсуми, Холик Мирзозода, Расул Ходизода, Садри Саъдиев, Усмон Каримов, Субхон Амиркулов, Эргашали Шодиев, Саидумар Султон, Абдуманнон Насриддинов. Точка зрения известного учёного Е.Э.Бертельса на изучаемый нами период отражена в одной из его статей “Персидская литература в Средней Азии: “... в истории персидско-таджикской литературы есть много не изученных до сих пор периодов и именно многочисленные рукописи, хранящиеся в библиотеках Средней Азии, могут познакомить нас с десятками и сотнями поэтов и писателей, имена которых неизвестны в востоковедении» [56, 227]. Такие исследователи и учёные, Расул Ходизода, Усмон Каримов, Садри Саадиев в

своих исследованиях литературы XVIII века оценили труды поэтов того времени Мирзо Садика Мунши, Носехи Хатлони, Джунайдулло Хазика, Мирзо Ато Бухари, Шавки Каттакургани, Махзуни Самарканди, Шухи Худжанди, Фарига Хисори термином “передовая литература”, к их числу относятся и Шухи.

Жизнь и творчество Мирзо Шухи Худжанди впервые стало известно научному сообществу из Каталога письменных восточных экземпляров Академии наук Таджикской ССР (том четвёртый), где в краткой форме были представлены два письменных экземпляра дивана поэта [89, 81-82], в дальнейшем его творчеству были посвящены исследования и статьи таджикских учёных-литературоведов, важнейшие из которых можно разделить на три группы: а) статьи в книгах по истории литературы [87, 68-79], дониш-наме [129, 388-389; 130, 179], антологии поэтов [7, 23-34; 169; 125, 249-250] или упоминания о поэте в ходе исследований той эпохи [44; 45; 86, 86-90]; б) научные и научно-публицистические статьи в периодической печати, где были представлены образцы стихотворений поэта [126; 167]; в) цикл статей и рецензий исследователей творчества Мирзо Шухи Худжанди Камола Ёкубова [[74; 75; 72, 120-128; 73; 71, 62-64; 70] и диссертационное исследование этого автора [174]. Об этих исследованиях, их достоинствах и недостатках мы подробно писали в отдельном разделе диссертации (“Некоторые аспекты истории изучения жизни и деятельности Мирзо Шухи Худжанди” с. 30-60), поэтому нет необходимости повторяться.

В изучение жизни и творчества Шухи Худжанди большой вклад внесли такие учёные, как Эргашали Шодиев “Антология поэтов Худжанда” [169], Абдулманнон Насриддин [125, 126], Нёзматзода Турсун [129; 130], Усмон Каримов [86; 87] и Камол Якубов [70; 71; 72; 73; 74; 75; 174]. Опубликованные литературоведом Бахромом Рахматовым [36] избранные диваны с очень содержательным предисловием открыли новую страницу в истории изучения жизни и творчества Мирзо Шухи Худжанди. Не смотря на это, многие вопросы, связанные с жизнью и творчеством, содержанием, стилистическими особенностями, художественной ценностью газелей поэта, проблемы текстологии газелей и влияние на него поэтов прошлого, другие вопросы произведений Мирзо Шухи Худжанди до настоящего времени не изучены и мы в своём исследовании постараемся ответить на эти вопросы.

Цели и задачи исследования. Основной целью и задачей данного исследования заключаются изучении и анализу произведений Мирзо Шухи Худжанди, его места в литературе XVIII века и некоторых проблем поэтики его произведений. С учётом упомянутых проблем целью исследования является изучение и рассмотрение сохранившихся произведений поэта. Для достижения поставленных целей в диссертации были установлены следующие задачи исследования:

- изучение политической, социальной и культурной обстановки в XVIII веке и их отражение в литературе;

- воссоздание и изучение жизни и творчества Мирзо Шухи Худжанди, установление семейного положения поэта, его места и уровня поэтического мастерства. Установление социальных взглядов поэта и его отношения к эпохе, изучение на этой основе литературной среды, культурной и социальной атмосферы этого периода истории таджикской литературы.

- изучение текстологических вопросов дивана Мирзо Шухи Худжанди.

- изучение произведений поэта в аспекте тематики и содержания, установление на этой основе его отношения к жизни, человеку, знаниям и литературе.

- изучение произведений поэта в аспекте художественного стиля, языка, манеры изложения, влияния трудов классиков литературы и т.д. Развитие видов поэзии в литературных кругах эпохи.

- установление поэтического мастерства Мирзо Шухи Худжанди на основе изучения стихотворений поэта. Место художественного искусства и значимость поэзии поэта.

Источники исследования. В качестве первоисточника были использованы рукописные экземпляры дивана Мирзо Шухи Худжанди, в том числе рукописные экземпляры под номером 2313 и 863/II – Фонда восточных рукописей имени Абдугани Мирзоева Центра письменного наследия НАН РТ и “Сборник газелей” Шухи Худжанди изданный под редакцией Бахрома Рахматова [36].

Также в ходе исследования были использованы такие литературные источники, как “Тухфат-ул-ахбоб” Возеха Бухорои, “Тазкират-уш-шуаро” Неъматуллоха Мухтарама, “Тазкират-уш-шуаро” Ходжи Абдулазима Шаръи, “Тазкират-уш-шуаро” Садри Зиё, “Тазкират-уш-шуаро” Сиддикхона Хашмат и др.

Объектом исследования послужила персидско-таджикская литература XVIII в., в том числе литературные круги Мавераннахра.

Предмет исследования. Поэзия Мирзо Шухи Худжанди, структура дивана поэта, газели, касыды, кит'а, маснави, рубаи и его хронограммы, занимающие особое место в развитии литературы той эпохи.

Научная новизна диссертации. Впервые в литературоведении было проведено монографическое исследование литературного наследия поэта XVIII в. Мирзо Шухи Худжанди в развитии персидско-таджикской литературы того периода. Были изучены и проанализированы стиль и методы поэтического искусства Мирзо Шухи Худжанди на основе газелей поэта, впервые в таджикском литературоведении рассмотрены и определены стихотворный ритм, рифма, радиф (рефрен) и художественные выразительные

средства его поэзии. Впервые в таджикском литературоведении были устранены многие неточности стихотворений поэта, которые можно наблюдать в проведённых ранее исследованиях. В диссертации установлены количество двустиший, число газелей и других стихотворных форм, сохранившихся в экземплярах дивана поэта, чего не было сделано в предыдущих исследованиях.

Теоретическая значимость исследования заключается в том, что его результаты освещают художественные и стилистические особенности стихотворений поэта, а также проблемы, связанные с жизнью и творчеством, сохранившимися произведениями, определяют значимость его творчества и его место в истории персидско-таджикской литературы, в частности, в XVIII в. Впервые в таджикском литературоведении были исследованы жизнь и творчество Шухи Худжанди с точки зрения стиля и методов изложения, поэтическое мастерство поэта с учётом новых научных и исторических источников. До сих пор жизнь поэта, поэтическое мастерство и его место не были тщательно изучены, и данное исследование может послужить для восполнения пробелов в изучении жизни и творчества поэтов XVIII. Диссертация может быть использована как достоверный и документальный материал для разработки научно-исследовательских работ, связанных с XVIII в. Кроме того, их можно использовать в разработке учебников, лекций преподавателями университетов, училищ, средних и специальных школ.

Практическая значимость исследования выражается в том, что полученные научные результаты могут быть использованы в разработке учебных пособий вузов и школ, методических рекомендаций по истории развития литературных видов, персидско-таджикской литературе XVIII в. Также материалы диссертации могут быть использованы при подготовке лекционных курсов по литературе данного периода и при проведении семинаров и спецкурсов на тему “Таджикская литература в XVIII в.”, “Теория литературных видов” на факультетах таджикского языка и литературы колледжей и вузов страны.

Теоретические и методологические основы исследования. В исследовании был использован сравнительно-аналитический метод, наряду с указанным методом были использованы также описательный и статистический методы. Теоретические и практические основы исследования строятся на сравнительно-аналитическом методе, наравне с ним были использованы описательный и статистический методы. Также были использованы методы исследования отечественных и зарубежных учёных – Садриддина Айни, Эдуарда Брауна, Е.Э. Бертельса, Ахмада Гулчина Маёни, Парвиза Нотила Хонлари, Саидризо Накави, Абдулхусайна Зарринкуба, Абдулгани Мирзоева, Иосифа Брагинского, Холика Мирзозода, Расула Ходизода, Бахрома Сируса, Носирджона Масуми, Мирзо Муллоахмада, Усмона Каримова, Садри

Саадиева, Субхона Амиркулова, Сахобиддина Сиддика, Абдулманона Насриддинова, Эргашали Шодиева, Садулло Асадуллоева.

Основные положения, выносимые на защиту:

- изучение процесса эволюции и совершенствования таджикской литературы в XVIII в. в аспекте тематики и содержания, стиля и методов, поэтических видов, средств художественной выразительности с использованием древних литературных традиций общеперсидской литературы;

- изучение XVIII в. в контексте реалий и политических событий, литературных трансформаций и исторической эволюции;

- отражение социальных проблем и исторических событий в художественных произведениях, в том числе в газелях поэтов, ставших катализатором развития социальной поэзии;

- различные взгляды на жизнь и творчество Мирзо Шухи Худжанди в трудах литературоведов и прессе;

- критическое исследование материалов, посвящённых изучению жизни и деятельности поэта, в литературоведческой литературе и печати считается одной из важнейших проблем;

- жанровая структура имеющихся диванов поэта разнообразна и имеет особую литературную значимость;

- характеристика рукописных экземпляров дивана поэта, установление видов и количества стихотворений будет способствовать в многоплановом изучении творчества поэта;

- основная тематика газелей поэта – любовная лирика, мистицизм, социальные проблемы составляет наиболее значительную часть его литературного наследия;

- суфийская поэзия Шухи наравне с теоретическими проблемами гармонично сочетается с учением о высокой нравственности, наставлениях о терпимости, выдержке и толерантности, аскетизме и значимости науки и просвещения;

- литературные традиции персидско-таджикской литературы в художественных произведениях Мирзо Шухи Худжанди продолжались в виде газелей, касыд, маснави, исторических кит'а, особое влияние на него оказали такие великие поэты, как Хафиз Ширази, Сайидо Насафи, Соиби Табрези, Бедил и Шайдо Худжанди;

- на творчество поэта большее влияние оказали поэты, писавшие в индийском стиле, который в ту эпоху царил в литературе Мавераннахра;

- культура речи, утончённость и изящество языка, использование выразительных художественных средств в газелях поэта тесно связаны с тематикой и содержанием сборника его газелей;

- в использовании традиционных выразительных средств и стихотворных систем в творчестве поэта сильны традиции литературы прошлого, чаще он использовал широко известные ритмы, рифмы и литературные изыски.

Личный вклад автора. Основные вопросы, изучаемые в диссертации, разработаны с учетом рекомендаций научных консультантов, в частности, рекомендаций научного руководителя. Автор диссертации исследует основные неизученные вопросы жизни и творчества Мирзо Шухи Худжанди на основе первоисточников, в том числе двух рукописей дивана поэта, исправляет ошибки, допущенные в этом направлении, и определяет место поэта в таджикской литературе XVIII в. Основные результаты исследования отражены в диссертации и списке опубликованных автором статей, подкрепляющих выше изложенные мысли и взгляды.

Апробация работы. Работа рассмотрена на заседании кафедры классической литературы ГОУ «Худжандского государственного университета имени академика Бободжона Гафурова» от 18.09.2020, протокол №1-и секции литературоведения при Диссертационного совета 6D.D ВАК-028 при Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни от 11.02.2021, протокол № 36 и представлена к защите.

Основное содержание диссертации и результаты исследования изложены в 7 статьях, в том числе 5 статей опубликованы в журналах, рецензируемых ВАК РФ и ВАК при Президенте Республики Таджикистан.

Структура и объём диссертации. Диссертационная работа состоит из введения, 4 глав, подраздел, заключения, списка использованной литературы, основной текст диссертации занимает 169 страниц.

Основное содержание диссертации

Во **введении** обоснована актуальность темы, определены объект и предмет, цель и задачи диссертации, обозначена теоретико-методологическая основа исследования, раскрыты его научная новизна, теоретическая и практическая значимость, представлены положения, выносимые на защиту. Первая глава диссертации состоит из четырёх разделов и называется «Литературное наследие Мирзо Шухи Худжанди и историческая эволюция литературной среды Мавераннахра в XVIII в.».

В первом разделе первой главы – «Историческая эволюция литературной среды Мавераннахра в XVIII в.», несмотря на наличие исследований, интересных, детальных научных мнений и взглядов о той эпохе, считаем необходимым вкратце изложить своё видение эпохи жизни Мирзо Шухи Худжанди. XVIII век считается особым периодом таджикской литературы как в аспекте политических и исторических событий, так и в аспекте литературных явлений.

Этот период истории таджиков, отражающий многие события, происходившие в условиях изменения ситуации, социально-политических, культурных и литературных критериев, стал объектом пристального внимания отечественных и зарубежных исследований. Научные источники изучения этого века, в первую очередь, литературные и исторические труды – летописи, научные трактаты и литературное наследие поэтов, а во вторых, последующие исследования известных мировых учёных.

Таджикская литература XVIII в., несмотря на сложное, беспокойное время, стагнацию и социальную деградацию, непростую политическую и экономическую обстановку находилась в постоянном развитии, совершенствовалась древние литературные традиции и оказывала влияние на общество.

Необходимо отметить, что литература исследуемого периода развивалась как при дворе эмиров и султанов Аштархонов и Мангитов, но и вне него. Именно вне дворцовая литература содержала в себе специфические особенности.

Как следует из первоисточников, в то время, т.е. в XVIII-XIX вв. В Мавераннахре было более 600 поэтов и писателей, большинство из которых имели собственные диваны (сборники стихов) и были достаточно известны.

Шухи Худжанди также относится к числу мастеровитых и талантливых поэтов, жизнь и деятельность которого приходится на эпоху, не ставшую до сих пор объектом детального и всестороннего исследования. Исходя из этого, учитывая сведения первоисточников, научных и исторических трудов, мы считаем необходимым опираться и на литературные произведения поэта. В этом разделе диссертации речь идёт о литературных видах литературы исследуемого периода. Состояние литературы этого периода можно описать следующим образом:

1. Литература XVIII века – логическое и творческое продолжение предыдущих поколений литераторов, поэты исследуемого периода продолжали традиции предшественников и с точки зрения формальных элементов, и с точки зрения содержания. Литература и поэзия этого века, несмотря на сложные времена, экономический спад, социальную деградацию постепенно развивались и сыграли свою роль в отражении жизни общества.

2. В этот период поэзия отражала в себе различные социальные стороны жизни. В произведениях поэтов во многих местах можно найти сетования на времена, критику правителей и невежд, религиозных фанатиков. Поэты описывали негативные явления своей жизни, с помощью стихотворений высказывали свои мысли об угнетателях. Можно сказать, что одной из отличительных особенностей стихотворений является их социальная направленность. Иначе говоря, в поэзии этих поэтов чувствуется пульс

времени и литература является выразителем явлений и событий действительности.

3.С точки зрения формальных элементов стихотворений, то от них трудно было бы ожидать каких-то новых творческих явлений. Как правило, они сочиняли свои произведения в традиционных формах и видах – газели, маснави и рубаи. Новую тематику можно наблюдать лишь в поэзии, написанной в форме маснави, также имеющие социальную направленность.

Второй раздел первой главы диссертации называется **“Обзор истории исследований жизни и деятельности Мирзо Шухи Худжанди”**, в нём речь идёт об изучении жизни и творчества поэта в таджикском литературоведении, на основе достоверных научных документов и фактов подводятся итоги существующих по этому поводу мнений и взглядов.

Усмон Каримов, изучив жизнь поэта приходит к выводу, что если Шухи Худжанди в 60-е годы XVIII в. Был известным поэтом, то родился он в 30-е годы этого века, поскольку Шухи был из семьи образованных людей, его молодость прошла в учении и чтении книг, он изучил все известные тогда науки, читая его поэзию, мы видим, что в ней соблюдены все художественные и литературные правила, и это свидетельствует о высоком уровне знаний. Из его стихотворений выходит, что великие персидские поэты оказали влияние на его творчество, он изучал их творчество, следовал и подражал им.

Третий раздел первой главы исследования охватывает **“Жанровую структуру дивана Мирзо Шухи Худжанди”**.

Как и все диваны того периода, диван Мирзо Шухи Худжанди начинается с газелей, считающихся важнейшим литературным видом исследуемой эпохи истории литературы. Газели поэта есть в обоих изученных нами экземплярах с сохранением алфавитного порядка рифм во всех арабских буквах таджикского языка [34; 35]. В обоих экземплярах газелей стихотворения начинаются со следующей газели:

То ба номат ёфт девони саноеъ ибтидо,
Матлаъи абёташ аз мисраъи хамдат шуд бино.
[34,2а; 35,47а].

Дословный перевод:

Чтобы добраться до высоты имени твоего
Первый бейт начинается с восхваления тебя

В рукописи 863/II до этой газели, на 466 странице приведена газель из восьми бейтов без первой строки, и первый бейт звучит так:

Дар рӯзи ҳаҷр парда аз рухсора афканӣ,
Эзид кунад ба қудрати поки худ офарин [35, 46б].

Дословный перевод:

В день Страшного суда падёт занавес с лица

Поверишь в чистую силу создателя

В силу того, что первая газель этого экземпляра приводится на странице 476 после слов “бисмиллох” (“во имя Аллаха”) и заканчивается буквой “алиф”, её можно считать началом дивана, что подтверждается и смыслом бейта.

Таким образом исследуемый нами экземпляр 2313 содержит 537 газелей, состоящих из 3585 бейтов. Газели размещаются со страницы 2а до страницы 162а, каждая из газелей состоит от 5 до 23 бейтов, в диссертации приводится таблица количества бейтов и газелей в алфавитном порядке с комментариями. Как и другие литературные виды диван анализировался и изучался в аспекте маснави, мухаммас, рубаи и исторических кит'а.

В заключительном разделе первой главы анализируются и комментируются **“Рукописные экземпляры дивана Мирзо Шухи Худжанди”**. Первые сведения о существовании рукописи дивана Мирзо Шухи Худжанди появились в “Каталог восточных рукописей Академии наук Республики Таджикистан» [89,81- 82]. Несмотря на краткость и сжатость сведений, первый комментарий двух экземпляров рукописи дивана поэта очень содержателен и стал отправной точкой всех последующих исследований творчества, жизни и его литературного наследия поэта. Все те, кто занимался творческим наследием поэта, пользовались этими сведениями, считая их основным первоисточником. Пометы и указания устода Айни в начале текста экземпляра 2313 свидетельствуют, что он первый, кто с ней познакомился, наряду с изложением некоторых сведений о поэте, он прокомментировал и несколько аспектов его поэзии, о чём мы говорили на предыдущих страницах.

Что касается экземпляра 833, принадлежащего Таджикскому национальному университету, то нам не удалось его получить, а по информации автора «Каталога рукописей культурного центра имени профессора Ш. Хусейнзода» [96,31] «Диван Шухи Худжанди» относится к четырём книгам, утерянным этим центром [96,31]. Нужно сказать, автор исследования описывает его так: размер 13х23,5 толщиной 3 см (с обложкой) и текст на страницах от 2 до 336, на каждой странице 22-26 строк [174, 36]. Если принять написанное автором диссертации, то в этом экземпляре больше стихотворений, чем в других копиях. В том числе, «Дуруднома» Шухи в 69 бейтах в жанре касыда [174, 39], возможно, это ошибка, о чём говорит приведённый автором маснави:

Эй ахади холиқи арзу само,
В-эй самади молики ҳар ду саро.

Дословный перевод:

Эй, творение неба и земли,
Эй, владыка двух миров

К сожалению, автор диссертации называет маснави «Оғози хуручи боуручи амири фазилатниход ва саодатосор Фозилбӣ ибни Муҳаммадсодиқбӣ» (Начало похода славного правителя Фозилби ибн Мухаммадсодика” на 326-336 страницах касыдой [174, 37]. В этой копии 535 газелей (одна газель внутри «Латоифот» (в этой копии 11бейтов) и 63 газели на полях, составляют в общем 2989 бейтов. Здесь 11 рубаи, 2 мухаммаса (35 бейтов) и «Латоифот» из 233 бейтов, исторических кит'а 91,5 бейта, в других копиях их меньше (например, в экземпляре 2313 – 39 бейтов), больше показано и количество бейтов касыд (две касыды из 350 бейтов), что несомненно ошибочно [174, 37], поскольку четыре касыды поэта в экземпляре 2313 состоят из 136 бейтов. Количество газелей указано в 471 и растёт, это на 95 газелей больше, чем в экземпляре 863-II, в то время как возможно, их на 22 больше – $471-445=22$. Эту ошибку можно видеть, когда автора представляет касыды, то, что он пишет о четвёртой касыде, начинается со следующего бейта:

**Суханвар хоме хангоми тақрир,
Ба лавҳи қисса зад ин нақши таҳрир.**

Дословный перевод:

Поэт берёт перо во время повествования
На досечке изложил эту роль письма

[Б – 833,326; 176, 43], понятно, что он взят из маснави «Оғози хуручи боуручи амири фазилат ва садоқатнажод мураббӣи (одно слово не читается) Фозилбӣ ва Муҳаммадсодиқбӣ аз тасхири арӯси олам» [35, 185а], и в оригинале звучит так:

**Сухан дар хомии хангоматақрир,
Ба лавҳи қисса зад ин нақши таҳрир [35, 185а].**

Автор в результате своего исследования приходит к выводу, что в итоге в этом экземпляре (Б- №833) нашёл 3790 бейтов стихотворений Шухи, из них 2989 бейтов газелей, 91,5 бейта исторических кит'а, 35 бейтов – два мухаммаса, маснави «Латоифот» из 233 бейтов, две касыды – 350 бейтов (в то время как в экземпляре номер 2313 четыре касыды состоят из 136 бейтов, он посчитал маснави вместе с касыдами – Х.Б.) «Дуруднома»-69 бейтов, 9 рубаи – 18 бейтов [176, 38-41], что не совпадает с приведённым автором количеством. Если сложить все бейты, то получится 3785,5, что меньше заявленного автором (3790 бейтов).

Другой исследователь жизни и творчества Мирзо Шухи Худжанди – Усмон Каримов, приложил огромные усилия для изучения структуры двух существующих в Каталог рукописей Центра письменного наследия НАН РТ копий, и следующим образом описал содержание этих экземпляров: «Экземпляр 2313 состоит из 190 листов. На каждом листе арабской графикой записано 11-12 бейтов. Этот экземпляр охватывает 492 газели (3580 бейтов), 3 мухаммаса (22 строфы), 4 касыды (168 бейтов), 9 манзума (420 бейтов) и 10

рубаи, общее количество стихотворений составляет 4293 бейта. Это рукопись полного собрания газелей поэта» [87,71].

К сожалению, эта классификация и цифры в некоторых случаях не совпадают с оригиналом экземпляра 2313.

Таким образом, для написания научно-исследовательского экземпляра дивана Шухи Худжанди необходимо принять во внимание следующие моменты:

1. Найти другие копии рукописей произведений Шухи Худжанди, их сравнения и сопоставления, определить основной экземпляр для написания исследования;

2. В ходе правки и восстановления текста уделять внимание теории текстологии литературных текстов, а также учитывать сравнительно-методологический способ исследования;

3. Сравнение и сопоставление с диваном Шухи Худжанди и других поэтов той эпохи с целью установления подлинников и плагиата в литературе XIII-XIX вв.

Вторая глава диссертации называется **“Содержание и структура поэзии Мирзо Шухи Худжанди”**, а её первый раздел озаглавлен – **“Воспевание любви и другие проблемы в стихотворениях поэта”**.

Диван Мирзо Шухи Худжанди в основном состоит из газелей, поэт продолжает древние традиции сочинения этого вида поэзии. Шухи Худжанди также относится к числу поэтов, внёсших значительный вклад в развитие этой стихотворной формы в первой половине XVIII века, продолжавших традиции прежних поэтов и нашедших свой особый путь в сочинительстве газелей.

Одной из главных тем сборника газелей Шухи является любовь, которая по мысли поэта обладает бесподобной мощью обжигающего пламени.

Второй раздел второй главы диссертации называется **“Суфизм (мистика) в газелях Мирзо Шухи Худжанди”**. Мирзо Шухи Худжанди, как и его современники, не мог уйти от традиций предшествующих поэтов, поскольку некоторые темы, стиль и манера написания с древних времён настолько срослись с природой нашей литературы, что каждый таджикский поэт считал обязательным соблюдать их порядок. Тема мистики (суфизма) занимает в поэзии Шухи особое место, она наравне с выражением внутреннего мира поэта составляет важную сторону его творчества. Поэтому в стихотворениях поэта наравне с мистическим содержанием можно наблюдать явления и традиции суфизма. Если в традиционных газелях лирический герой больше говорит о любви, разлуке и свидании, то в газелях Шухи и большинства поэтов того времени лирический герой обретает социальный дух. Это имело под собой реальную почву, имеет отношение к событиям, происходившим в эпоху Шухи Худжанди, поскольку тревожная атмосфера

времени, рост насилия и угнетения не смогли не повлиять на Шухи и других поэтов.

Третий раздел второй главы исследования называется **“Социальные воззрения Мирзо Шухи Худжанди”** и в нём приводятся сведения о социальных взглядах поэта. Знакомство с поэзией Шухи Худжанди свидетельствует о том, его газели в некоторой степени выходят за рамки любовной лирики и содержат социальный смысл.

В произведениях поэтов, в том числе в стихотворениях Шухи, социальные проблемы начинают излагаться с сетований, что является древней традицией.

Поэзия Мирзо Шухи Худжанди, охватывающая социальные проблемы, наполненная болью и жалобами на судьбу и сложившуюся ситуацию, позволяет сказать, что он выражал в своих сочинениях социальное положение и время, но и критиковал имеющиеся недостатки и пороки.

В таких газелях наравне с понятием “жалоба” особую роль играет понятие “благодарность”. То есть поэт считает свободу и справедливость важнейшим человеческим достоинством и для себя, и для других.

Третья глава диссертации называется **“Поэтическое мастерство и художественный стиль Мирзо Шухи Худжанди”** и состоит из двух разделов, первый из которых – **“Особенности стиля и языка газелей поэта”**.

Шухи Худжанди относится к числу поэтов, которые хотя и не прошли закалку в полноценной литературной среде, тем не менее, нашли в сочинении стихотворений свой особый стиль изложения. Шухи во всех литературных видах отличался особым поэтическим мастерством. Известно, что одним из распространённых видов поэзии были газели, основной темой которых была любовь. Поэтому в этой форму, развивавшуюся на протяжении тысячелетий, трудно внести что-либо новое, ибо каждый вид поэзии в литературе и его художественно-эстетическая роль тесно связаны с задачами художественного познания. Шухи Худжанди был хорошо знаком с литературой и её процессами, как литературный критик и исследователь критически подходил к поэзии. Одной из особенностей поэзии Шухи Худжанди считается его умение структурировать и вносить новые сочетания слов, она очень богата с точки зрения смыслов и содержания. Подобное мастерство в XVIII-XIX веках можно наблюдать в творчестве Сайидо Насафи, Бедила Дехлави и Соибта Табризи. Знаменитые персидско-таджикские поэты известны своей манерой изложения и их творчество оценивается именно по этому критерию.

Шухи сочинил такие газели в индийском стиле, в которых есть оригинальное, новаторское содержание и новые смыслы. Одним из способов выражения смысла в поэзии Шухи являются исторические и религиозные мотивы.

Словом, в газелях поэт умело использовал образы и поэтические образы древней персидско-таджикской литературы, и сумел представить их читателю в новом, лучшем образе.

Следующий раздел этой главы называется **“Образы воображения в поэзии Мирзо Шухи Худжанди”**, и посвящён проблеме художественных образов поэта.

На поэзию Шухи Худжанди и его современников большое влияние оказал индийский стиль. Одна из его особенностей заключается в том, что поэт на основе лексики и новаторских конструкций создаёт новые образы, смыслы и замысловатые описания, в результате чего восприятие художественного слова значительно усложняется. Именно эта особенность стиля, отличающая его от других, привлекала к себе поэтов, многие из которых творили именно в таком ключе. Однако по словам лингвиста Н.Пригариной [144] поэты Мавераннахра по-другому относились к этому стилю, в зависимости от литературной среды, языка, традиций и обычаев поэтические произведения, написанные в индийском стиле, обладали специфическими особенностями. Иначе говоря, индийский стиль Мавераннахра трансформировался в новаторский процесс литературы. Например, одной из особенностей этого стиля в произведениях поэтов Мавераннахра было повторение слов в стихотворных строках.

Что касается поэтического мастерства Шухи, то мы пришли к выводу, что он – продолжатель стиля и традиционных направлений сочинения газелей XVIII в. и занимает достойное место в литературе.

Роль воображения очевидна в поэзии поэта, и его применение позволяет поэту открывать интересные смыслы и зрелые поэтические идеи, а также включать традиционные образы в свои стихи в новом аспекте.

Мирзо Шухи Худжанди находился под влиянием индийского стиля, особенно Бедила, в применении и развитии воображаемых значений. В этом отношении в поэзии Шухи наблюдается влияние иракского и индийского стилей.

В любом случае, Мирзо Шухи Худжанди очень талантлив в создании содержания и смыслов, его поэтические образы создавались, главным образом, в его оригинальном стиле.

Четвёртая глава диссертации носит название **“Литературные традиции в газелях поэта”** и состоит из трёх разделов. Первый раздел главы называется **“Влияние традиций персидско-таджикской литературы на поэзию Мирзо Шухи Худжанди”** и посвящается проблемам влияния на поэта творчества мастеров слова таджикской литературы прошлых лет. Взаимовлияние поэтов друг на друга – древняя традиция в литературе. Даже в литературе X века поэты подражали друг другу и в поэтических формах, и в содержании, и если с одной стороны это подражание было выражением

уважения одного поэта другому, то с другой стороны – широкое поле для выражения своего преимущества с целью показать искусство и мастерство самого поэта. Подражание лучшим образцам литературы во многих случаях оказывает положительное воздействие на совершенствование и развитие мастерства поэта. Известно, что Шухи Худжанди также в качестве поэта XVIII подражал в сочинении стихов своим предшественникам. Влияние на его творчество поэтов прошлых лет можно сгруппировать следующим образом:

1. Влияние и роль таких поэтов, как Хафиз Ширази, Камол Худжанди, Абдурахмон Джами

2. Влияние и авторитет содержания и стиля поэтов, писавших в индийском стиле

3. Собственный, присущий поэту стиль, притягательные и чарующие образцы его поэзии свидетельствуют о высоком поэтическом таланте Шухи.

Во втором разделе этой главы – **“Литературные виды” (Использование известных литературных видов в творчестве поэта)** – приводятся сведения о существующих в диване поэта литературных формах и их особенностях. Мирзо Шухи Худжанди в основном творил в жанре газелей. Однако в его диване есть и другие литературные виды, показывающие его неповторимое искусство и высокий поэтический талант. Он использовал и такие формы, как мухаммас, рубаи и маснави. Образцы в рукописях дивана Шухи Худжанди [34,35], свидетельствуют о разнообразии его поэзии. В двух экземплярах, которые мы использовали, можно наблюдать 10 рубаи в одном [34, 162а -163а] и девять – в другом [35, 163а-163б], написанных в традиционном стиле рубаи, выражающих давних тем литературы, как скоротечность жизни, отстранённость от невежества, сожаление о разлуке с талантливыми. Как он говорит о скоротечности жизни в следующем рубаи:

Он дам, ки фалак ба фарки ман вожун гашт,

Афтода маро зи боми расвой ташт.

“Омад ба сарат аҳди ҷавонӣ” гуфтанд,

То ман шудам огох, ки ин давр гузашт [

[34,162а; 35,163а;125,259].

Дословный перевод:

Когда судьба поворачивалась ко мне спиной,

Канул я в пучину бесчестия.

“Пришла к тебе молодости пора” – сказали,

Пока я это понял, прошла эта пора.

Поэт в сочинении этого вида не выходит за рамки традиций написания рубаи и в аспекте формы, и в аспекте тематики и содержания. Иначе говоря, сочиняя рубаи, поэт не выказывает особого мастерства.

Другим литературным видом, встречающимся в диване Шухи Худжанди, являются маснави. Его знаменитый маснави называется “Дар тавсифи Хучанди арчманди фирдавмонанд”(Описание благородного, словно райский сад, Худжанда”) и состоит из 25 бейтов.

В диване Шухи Худжанди встречаются и мухаммасы (пятистрочная строфа с одинаковыми рифмами). В истории литературы мухаммас имеет древнюю историю, этот литературный вид поэты применяли в своём творчестве по разным причинам. Одной из причин было выказывание уважения к газелям того или иного поэта, в свете которых они выражали новый смысл, другая причина – соревнование в мастерстве с поэтами прошлого или настоящего. Начиная с XVII века и до XX века мухаммас претерпел новые изменения. Лучшие мухаммасы в ту эпоху написали Соиб Табреси, Сайидо Насафи, Шавкат Бухорои, Нозими Хироти и некоторые другие.

Мирзо Шухи Худжанди написал несколько мухаммасов на газели Аттора Нишопури, Хафиза Ширази, Соиба Табреси и Сайидо Насафи. Как было указано выше, Шухи испытывал особое уважение к другим поэтам и в своих газелях приводил интересные отсылки к ним.

Последний раздел четвёртой главы посвящён **«Стихотворной метрике, рифме и радифам (рефренам) газелей Мирзо Шухи Худжанди».**

Мирзо Шухи Худжанди был продолжателем традиций сочинения газелей таджикской классической литературы, в его произведениях нашли отражение важнейшие вопросы жизни человека в тесной связи с событиями и явлениями эпохи жизни самого поэта.

Он обладал особым талантом в сочинении жанра газель и тщательно соблюдал все важнейшие особенности данного жанра – матла' (первый бейт), макта' (последний бейт), радиф (рефрен) и рифма, подбор мелодичных и простых слов, верное использование литературных средств, создание изящных и привлекательных смыслов и содержания и т.п. В поэзии Шухии Худжанди газели служили наилучшим способом выражения высоких чувств поэта и его можно назвать одним из утончённых поэтов таджикской литературы XVIII века.

Большинство газелей поэта охватывают от 7 до 12 бейтов, при их сочинении он использовал различные стихотворные ритмы.

Исследование показало, что Мирзо Шухи Худжанди показал высокое мастерство в использовании радифа (рефрена). На основе традиционной поэзии он смог, прекрасно осознавая потенциал этого естественного элемента таджикской поэзии, придать им новый смысл, обеспечив благозвучие, пышность и единство темы. Интереснейшие радифы послужили для выражения мыслей, оригинальности и новаторства поэта: гул, шароб, андалеб, биҳишт, ганч, рӯх и другие.

В целом поэт в свете традиций классической поэзии показал высокое поэтическое мастерство в использовании традиционных элементов поэтической речи, с одной стороны продолжил традиции классической литературы, а с другой – усовершенствовал их, вписав своё имя на страницы истории богатейшей литературы.

На основании анализа и изучения литературного наследия Мирзо Шуки Худжанди и продолжения литературных традиций прошлых веков в его творчестве положение таджикской поэзии того периода можно рассматривать следующим образом:

1. В истории таджикской литературы XVIII век относится к особенной эпохе с точки зрения политических и исторических событий, литературных преобразований. Поскольку этот век с точки зрения развития литературы был неоднозначным, и если с одной стороны, наблюдается подъём слепого подражания и имитации, то с другой стороны, произведения таких мастеров слова, как Шуки Худжанди являются плодотворным продолжением классической персидско-таджикской литературы, которые наряду с сохранением древних литературных традиций наполнены свежестью и оригинальными новаторскими находками, внесли ощутимый вклад в развитие литературы и литературоведения.

XVIII век можно назвать особенным и важным, отражающим развитие и расширение тематики, содержания и стилистики в произведениях литераторов [2-А].

2. Ситуация в тот период, описываемая в исторических трудах и летописях, нашла своё отражение и произведениях литераторов – поэтов и писателей, которые говорили о беспорядках в стране, пороках и подлости, насилии и тирании правителей и т.п., эти сочинения способствовали развитию произведений социальной направленности, отражали существующую действительность [2-А].

3. Исследования подтвердили, что литература того периода, несмотря на существующие недостатки средневековой персидско-таджикской литературы, внесла ощутимый вклад и заложила прочные основы в последующее развитие персидско-таджикской литературы и литературоведения, обладая некоторыми особенностями – возникновение литературных процессов на основе литературных кругов, оживление и подъём литературных кружков, совершенствование литературных жанров как логическое продолжение средневековой таджикской литературы, новаторство в содержании, художественных явлениях, форме и стиле изложения. В XVIII веке литература развивалась в особом русле и отражала явления времени, сражения, правление, победы и неудачи. Изучение произведений поэтов той эпохи показывает, что они

отражали не только события времени, актуальные вопросы текущего дня, но и развитие искусства и литературы своего века [2-А].

4. В данную эпоху жили и творили многие мастера слова. От них нельзя было ожидать творческих или художественных явлений с точки зрения элементов формы поэзии. Поэты чаще использовали такие традиционные жанры, как газели, маснави и рубаи, их внимание привлекали газели. Новаторство можно наблюдать лишь в создании маснави, имевших социальный характер. действительность [4-А].

5. Произведения одного из представителей того периода Шухи Худжанди – тематически и содержательно богаты и насыщены, его творческое наследие составляют любовные и суфийские стихотворения. В них поэт излагает свои тонкие и пронизательные мысли и взгляды, берущие своё начало в его душевной натуре. В поэзии Шухи бессмертные темы литературы – темы любви и влюблённости занимают особое место. Поэт описывает своего лирического героя в разных ипостасях, он безмерно счастлив, что тот находится в объятиях любви. Несмотря на то, что эта тема в поэзии Шухи зиждется на традициях литературы прошлых лет, традиционные образы в его стихотворениях изображены по-новому, обретают новые смыслы и являются результатом творческого поиска Худжанди.

Литературные образы в стихотворениях поэта подобны образам Фархада-каменотёса, Юсуфа Египетского, Лейлы и Маджнуна, Фархада и Ширин, на протяжении тысячелетней истории являющихся центральными образами нашей древней литературы, однако Шухи Худжанди удалось внести новое в содержание и смысл произведений о любви [1-А].

6. Несмотря на то, что Шухи Худжанди не принадлежал суфийскому течению, большое влияние на его мировоззрение оказали такие знаменитые и авторитетные поэты, как Джалолиддин Руми, Санои, Аттор и другие, местами в его произведениях звучат нотки суфийских взглядов и воззрений.

В ореоле суфийской поэзии поэт размышлял о нравственности, духовности, терпении и терпимости, человечности и человеколюбии, правдивости и аскетичности, любви к науке и просвещению и т.п. [1-А].

7. В поэзии Шухи Худжанди особое место занимает воспевание природы, сочетающееся с восхвалением возлюбленной. Поэт раскрывает всё своё поэтическое мастерство в воспевании природы, такие стихотворения говорят об утончённости его натуры. Если с одной стороны такие стихи выражают поэтические взгляды Шухи, то с другой – его поэтическое мастерство [5А].

8. Изучение произведений поэта позволяет говорить, что его нравственные воззрения нашли своё отражение в стихотворениях. Философия бытия и небытия, жизни и смерти, скоротечности жизни, ничтожности этого и бессмертия загробного мира – центральные темы творчества Шухи. Можно сказать, что в творчестве Шухи немало стихотворений, в которых говорится о

нравственных и социальных вопросах. Они отличаются от произведений других поэтов тем, что в них выражаются мысли, мировоззрение, жизненная среда и личное мнение Шухи. Кроме этого, он как поэт и человек своей эпохи обладал высокими чувствами человечности и восприятия мира, выразив их в своих стихотворениях [3-А].

9. Шухи Худжанди, как и другие поэты, взял многое для себя от других персоязычных поэтов прошлого. Выражая особое уважение по отношению к Хафизу Ширази, Камолу Худжанди, Абдуррахмону Джамии, Соибу, Сайидо, Бедилу и своему отцу – Шайдо Худжанди, подражал им и приводил строки из их произведений в своих стихах. Это подражание принимало разные формы:

- а) элементы поэтической формы, куда входят ритм и рифма;
- б) содержание и смысл [5-А].

10. На поэзию Шухи Худжанди также оказали внимание поэты, писавшие в индийском стиле. В XVIII в. это течение набирало силу и послужило причиной новаторских явлений в литературе. В истории персидско-таджикской литературы уникальное явление новаторских преобразований индийского стиля и создание школы Бедилы способствовало развитию литературы. После появления Бедилы в персидской литературе появилось новое направление преобразования поэтики и поэзии, связанное со школой Бедилы и подражанием его поэзии, это явление постоянно развивалось и на территории Мавераннахра – большинство поэтов этого региона в XVIII и XIX вв. писали свои произведения именно в его стиле. Шухи Худжанди также был приверженцем Бедилы, исследование и анализ его поэзии подтвердили этот факт. Но Шухи, наравне с подражанием поэзии Бедилы, не признавал представителей индийского литературного стиля и придерживался собственных принципов в создании стихотворений. Его стихотворения незамысловаты, благозвучны и понятны для всех. И даже такие особенности стиля Бедилы, как эзопов язык и затейливость слога в поэзии Шухи выражаются проще и естественней. Шухи Худжанди кроме Абдулкодира Бедилы подражал и таким известным поэтам, писавшим в индийском стиле, как Соиб Табреси, Сайидо Насафи и др. [5-А].

11. В ходе изучения произведений Шухи с точки зрения поэтического мастерства выяснилось, что он использовал большую часть художественных средств. Художественные средства использовались поэтом с большим искусством. Изучение места поэзии Шухи в ряду других литературных кругов Мавераннахра подтверждают мысли известного учёного Парвиза Хонлари об использовании стихотворных ритмов в персидской поэзии. Изучение места поэзии Шухи в ряду других литературных кругов Мавераннахра подтверждают мысли известного учёного Парвиза Хонлари об использовании стихотворных ритмов в персидской поэзии. Он считает, что персидско-таджикские поэты, сочиняя свои произведения, в первой половине XII чаще

использовали короткий метр, в XIII-XIV вв. – средний, а в последующие периоды (т.е. в XVIII-XIX вв.) – длинный метр. Поэтому поэзия Шухи также создавалась по этим критериям. Он считает, что персидско-таджикские поэты, сочиняя свои произведения, в первой половине XII чаще использовали короткий метр, в XIII-XIV вв. – средний, а в последующие периоды (т.е. в XVIII-XIX вв.) – длинный метр. Поэтому поэзия Шухи также создавалась по этим критериям. Использование поэтом различных ритмов выражает талантливость и совершенство поэтического мастерства Шухи Худжанди.

Таким образом, Шухи Худжанди является в истории таджикско-персидской литературы превосходным, талантливым поэтом, обладающим высоким поэтическим мастерством, новатором, занимающим достойное место в плеяде поэтов и писателей своего времени, его поэзия сыграла большую роль в последующем развитии таджикской литературы [4-А].

12. В поэзии Мирзо Шухи Худжанди очень к месту была использована рифма, важнейший элемент стихотворений. В своих стихах, особенно в газелях, поэт использовал традиционные виды поэзии – мукайяд и мутлак, чётко соблюдая порядок букв и ритм, их критерии и закономерности. Из рифмы мукайяд он использовал три вида, из рифмы мутлак – двенадцать видов классической поэзии. Мастерство Мирзо Шухи Худжанди в создании рифмы проявляется в том, что он использовал в своих стихах целостную и ценную рифму. Это значит, что в поэзии Шухи рифмы не имеют недостатков и изъянов [4-А].

13. Радиф, один из традиционных элементов таджикской поэзии, как рифма сыграл большую роль в поэзии Мирзо Шухи Худжанди. Мирзо Шухи Худжанди в большинстве стихов, особенно в газелях мастерски использовал радиф, усовершенствовал традиционный классический радиф и найдя свой собственный стиль в его применении [4-А].

**Основное содержание и результаты диссертационного исследования
отражено в следующих статьях:**

**I. Научные статьи в периодических изданиях, рекомендованных
ВАК РТ при Президенте Республики Таджикистан и ВАК РФ:**

[1-А]. Ҳайдарова Б. Назари иҷтимоии Шӯҳии Хучандӣ/ Ҳайдарова Б./ Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. –Душанбе: Сино, 2019, №7. ISSN 2413-516X. –с.204-207

[2-А]. Ҳайдарова Б. Нахустин муҳаккиқи рӯзгору осори Шӯҳии Хучандӣ /Ҳайдарова Б./ Суханшиносӣ. Душанбе, 2020, №2, ISSN 2308-7420. с.138-145.

[3-А]. Ҳайдарова Б. Бозтоби масъалаҳои ҳаёту эҷодиёти Мирзо Шӯҳии Хучандӣ дар осори таҳқиқӣ. Суханшиносӣ. Душанбе. 2020 №3, . ISSN 2308-7420. с.107-118

[4-А]. Ҳайдарова Б. Сувари ҳаёл дар шеъри Мирзо Шӯҳии Хучандӣ/ Ҳайдарова Б./ Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. –Душанбе: Сино, 2020, №7с..ISSN 2413-516X.с. 336-340

[5-А]. Ҳайдарова Б. Нақду баррасии баҳсҳо перомунӣ рӯзгору осори Мирзо Шӯҳии Хучандӣ / Ҳайдарова Б./ Номаи донишгоҳ.-Хучанд: "Нури маърифат" . 2021, №1 (66) 2077-4990. с.108-114

II. Статьи и доклады в других научных изданиях:

[6-А]. Ҳайдарова Б. **Мирзо Шӯҳии Хучандӣ суҳанвари мумтоз** “Найистони маърифат” К 1. Хучанд: - Ношир , 2018, 544-302

[7-А]. Ҳайдарова Б. **Масоили мазҳабиву ирфонӣ аз назари Шӯҳии Хучандӣ** “Найистони маърифат” К 2. Хучанд: - Ношир , 2019, 704- 98

Аннотатсияи

таҳқиқоти диссертатсионии Ҳайдарова Бисаноат Умаровна дар мавзӯи "Анбанаҳои адабиёти классикии форсии тоҷикӣ дар осори Мирзо Шӯҳии Хучандӣ", барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои филологӣ аз рӯи ихтисоси 10.01.01 – Адабиёти тоҷик.

Калидвожаҳо: Мирзо Шӯҳии Хучандӣ, шоир, ғазал, маснавӣ, рубоӣ, мухаммас, адабиёти бадеӣ, жанр, адабиёти тоҷик, суварӣ хаёл, таъсирпазирӣ, сабки адабӣ, забони осори бадеӣ, мазмунсозӣ, маъниофарӣ, санъатҳои бадеӣ.

Диссертатсия ба омӯзиш ва пажӯҳиши муҳити адабӣ, вазъи адабӣ ва таърихиву сиёсии асрҳои XVIII-XIX Мовароуннахр ва ҳоса рузгору осори намояндаи ин давра Мирзо Шӯҳии Хучандӣ ва дар ин замина муайян кардани мавқеи шоир дар шеърӣ ин давраи адабиёт ва махсусиятҳои ҳунариву маҳорати ӯ дар эҷоди ғазал ва маъниофарӣ дар ин жанри бадеӣ мебошад.

Моҳияту мақсади омӯзишу таҳқиқоти мазкурро масъалаҳои равшан намудани вазъияти иҷтимоӣ, сиёсӣ ва фарҳангии замони зиндагии Мирзо Шӯҳии Хучандӣ ва барқарор намудани рӯзгору осори ӯ ва дар ин замина нишон додани мавқеи шоир дар эҷодиёти ӯ дар муҳити адабии давр, таркиби жанрии девони шоир, мавзӯ ва мундариҷаи осор, ҳунари шоирӣ мавсуф дар ғазалиёти ӯ ба вучуд овардааст.

Диссертатсия барои равшанӣ андохтан ба баъзе масъалаҳои таърихи адабиёт дар яке аз давраҳои кам тадқиқшудаи адабиёти классикии тоҷик, яъне асрҳои XVIII -XIX оид буда, дар он роҳҳои ривочи навҳои адабии маъмул дар ин давра муайян гардида, барои нахуст ташаккул ва таҳаввули онҳо дар эҷодиёти як шоир дар як давраи муайян нишон дода шудааст. Бори аввал дар адабиётшиносии тоҷик рӯзгор ва осори Шӯҳии Хучандӣ аз назари сабку услуб ва ҳунари шоирӣ бо назардошти манбаъҳои нави илмиву таърихӣ ба риштаи таҳқиқи кашаида мешавад. Қаблан тадқиқот оид ба зиндагиномаи шоир, ҳунари шоирӣ ва мақоми Шӯҳӣ ба тариқи густурда мавриди омӯзиш қарор надошт ва ин рисола барои пур кардани ҳолигоҳи омӯзиши аҳволу осори шуароӣ омӯхташудаи нимаи дувуми асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX хизмат хоҳад кард.

Маводи диссертатсия метавонад ҳамчун натиҷаи муътамад ва мустанад барои таҳияи осори илмӣ-тадқиқотии марбут ба асрҳои мазкур ба қор равад. Гузашта аз ин, дар таълифи китобҳои таълимӣ, лексияҳои устодони донишгоҳ, омӯзишгоҳҳо ва мактабҳои миёнаву махсус судманд аст.

Аннотация

на диссертационное исследование Хайдаровой Бисаноат Умаровны на тему: «Традиции классической персидско-таджикской литературы в произведениях Мирзо Шухи Худжанди» на соискание учёной степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.01 – Таджикская литература.

Ключевые слова: Мирзо Шухи Худжанди, поэт, газель, маснави, рубайи, мухаммас, художественная литература, жанр, таджикская литература, литературный стиль, язык художественного произведения, впечатлительность, содержательность, создание смыслов, художественное искусство, художественное воображение.

Диссертация посвящена изучению литературной среды, исторического, политического положения и состояния литературы Мавераннахра в XVIII-XIX вв., в частности жизни и творчества представителя того времени – Мирзо Шухи Худжанди, выявлению места поэта в поэзии той эпохи, его творческого мастерства в создании газелей и смыслов в этом художественном жанре.

Целью и содержанием данного исследования является освещение положения в социальной, политической и культурной сферах периода жизни Мирзо Шухи Худжанди, установление подробностей жизни и творчества поэта, и на этой основе показ его творческой позиции в литературной среде эпохи, жанровой структуры диванов (сборников стихов) поэта, темы и содержания произведений, поэтического мастерства в его сборниках газелей.

Диссертация освещает некоторые проблемы истории литературы одного из малоисследованных периодов классической таджикской литературы – XVIII-XIX вв., в ней установлены пути развития литературных видов, известных в тот период, впервые показаны их формирование и развитие в творчестве одного поэта в определённый период. Впервые в таджикском литературоведении были исследованы жизнь и творчество Шухи Худжанди с точки зрения стиля и методов изложения, поэтическое мастерство поэта с учётом новых научных и исторических источников. До сих пор жизнь поэта, поэтическое мастерство и его место не были тщательно изучены, и данное исследование может послужить для восполнения пробелов в изучении жизни и творчества поэтов второй половины XVIII и первой половины XIX века.

Материалы диссертационного исследования как достоверные научные результаты могут быть использованы для проведения научно-исследовательских работ в области изученного в нём периода. Кроме того, они могут быть использованы при написании учебных пособий, лекций преподавателей университетов, училищ, колледжей, средних и специальных школ.

Annotation

**on the thesis of Haydarova Bisanoat Umarovna on the theme:
"Traditions of classical Persian-Tajik literature in the works of Mirzo Shukhi
Khujandi" for the degree of candidate of philological sciences in speciality
10.01.01 - Tajik literature.**

Key words: Mirzo Shukhi Khujandi, poet, gazelle, masnavi, rubayi, muhammas, fiction, genre, Tajik literature, literary style, language of a work of art, impressionability, content, creation of meanings, art, artistic imagination.

The dissertation is devoted to the study of the literary environment, the historical, political situation and the state of the literature of Maverannahr in the 18th-19th centuries, in particular the life and work of the representative of that time - Mirzo Shukhi Khujandi, identifying the poet's place in the poetry of that era, his creative skill in creating gazelles and meanings in this art genre.

The aim and content of this study is to throw light upon the situation in the social, political and cultural spheres of the life period of Mirzo Shukhi Khujandi, to identify the details of the poet's life and work, and on this basis to show his creative position in the literary environment of the era, the genre structure of the poet's collections of poems, themes and content of works, poetic skill in his collections of gazelles.

The textual issues of his poetry and the translation of the works of Mirzo Khujandi into modern Tajik graphics were considered in the dissertation, based on the analysis of the poet's gazelles. The dissertation comprehensively explored the stylistic, linguistic features, presentation features, artistic skill and the poet's system of poetry.

The dissertation throws light upon some problems of the history of literature of one of the little-studied periods of classical Tajik literature - the 18th-19th centuries, it establishes the development paths of literary types known at that time, for the first time shows their formation and development in the work of one poet in a certain period.

For the first time the life and work of Shukhi Khujandi were investigated from the point of view of style and methods of presentation, the poet's mastery in Tajik literary study, taking into account new scientific and historical sources. Until now, the poet's life, poetic skill and his place have not been thoroughly studied, and this study can serve to fill the gaps in the study of the life and work of poets of the second half of the 18th and first half of the 19th centuries.

The materials of the dissertation research as reliable scientific results can be used for carrying out research work in the field of the period studied in it. In addition, they can be used in writing textbooks, lectures by teachers of universities, schools, colleges, secondary and special schools.